

वर्ष १२ • अंक १० • १६ जानेवारी २०१३

पालकनीती

किंमत रु. १५/-

पालकत्वाला
वाहिलेले
मासिक

सभ्य

जे पाशवी सैतान होते
ते पकडले गेले
एवढी घृणा निर्माण केली स्वतःविरुद्धच
की अखेर कबूल केला गुन्हा आणि
स्वतःसाठी शिक्षा मागितली

जे सभ्य आहेत
ते कधी पकडले जाणार नाहीत
त्यांच्याबद्दल निर्माण होणारा प्रत्येक तिरस्कारही
बदलून टाकतील संशयात किंवा आश्चर्यात
कबूल करणार नाहीत कधीही
लहानशीही चूक
ते ठरवतील
कधी कोणाला कुठे कोणती शिक्षा द्यावी ते

मधोमध
एक घायाळ मुलगी आहे
जिला ठरवायचं आहे
की तिला आधी कुणाशी लढायचं आहे

► माझं काम माझं पालकपण - लेखांक - ४

उभयपक्षी दिलासा... - साधना व नरेश दधीच

अनेक वर्ष सामाजिक कामात असलेल्या साधनाताई आणि आयुकाचे माजी संचालक नरेश यांनी त्यांच्या पालकत्वाचा पट अत्यंत प्रांजळपणानं मांडला आहे. पालकांच्या मनाविरुद्ध मुलांनी निर्णय घेणं हासुद्धा मुलांच्या वाढीचा, तसंच त्यांचं स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व विकसित होण्याचा भाग असतो; त्याकडे पालकांनी मोकळेपणानं बघावंच, पण त्याचवेळी पालक-मूल या नात्याची वीण सैल तर पडत नाही ना ह्याचंही भान ठेवायला हवं.

► वादे वादे जायते तत्त्वबोध: - (दिवाळी अंकाच्या निमित्ताने चर्चा...)

पालकनीतीचा दिवाळी अंक आणि त्यातील काही लेख यांच्यावरील प्रतिक्रिया.

► आई बाप व्हायचंय? - लेखांक - ६

लग्नाआधी मूल... - डॉ. प्रतिभा कुलकर्णी

आजच्या काळात लग्नपूर्व - संबंध पूर्वीइतके निषिद्ध मानले जात नाहीत, त्याचप्रमाणे गर्भपात करून घेणं ही सोपं झालं आहे. यामुळे ह्या विषयाकडे पुरेशा गांभीर्यानं पाहिलं जात नाही, असं होतं आहे का?

मुखपृष्ठावरील मूल हिंदी कविता - आशुतोष कुमार, मराठी अनुवाद - गणेश विसपुते

चुकीची दुरुस्ती

डिसेंबर २०१३ अंकातील 'सर्व प्रश्न अनिवार्य' या पुस्तक परिचयात 'अहिराणी बोलीतला जिवंतपणा...' असा उल्लेख आहे. प्रत्यक्षात या पुस्तकातली भाषा ही खानदेशात बोलली जाणारी अहिराणी नसून वऱ्हाडात बोलली जाणारी वऱ्हाडी आहे. नरेंद्र लांजेवार यांनी ही चूक लक्षात आणून दिली, त्याबद्दल त्यांचे आभार.

प्रतिसाद

प्रिय संजीवनी,
अजून लोक अशी पत्रं लिहितात का ते माहीत नाही, पण मी लिहिते. (....)

या वेळचा दिवाळी अंक मी अगदी पहिल्या पानापासून शेवटच्या पानापर्यंत वाचला. शिक्षणमाध्यमाबद्दल किती सर्वांगाने लेख मिळवून तो तयार केला आहे, हे पाहून मी थक्कच झाले. जवळजवळ सगळेच लेख अत्यंत विचारप्रवर्तक आहेत. मी एकेक लेख वाचून पचवला.

पण शेवटी, असे कुठलेही प्रश्न पडत नसत त्या काळात आणि त्या गावात, जी एक शाळा उपलब्ध होती, तिच्यात माझ्या मुली शिकल्या, ह्यामुळे मी फार नशीबवान आहे, असे मला वाटले. असो.

इतका उत्तम अंक काढल्याबद्दल अभिनंदन.

जाई निंबकर, फलटण

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक व मालक - डॉ. संजीवनी कुलकर्णी यांनी पालकनीती परिवार करिता ग्रीन ग्राफीक्स, सी-१०२, सुनिता अपार्टमेंट, १४१७ कसबा पेठ, पुणे-४११०११ येथे छापून घेऊन अमृता क्लिनिक, संभाजी पूल कोपरा, कर्वे रस्ता, पुणे-४११००४, येथे प्रकाशित केले.

या नियतकालिकास महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून अनुदान प्राप्त झाले आहे परंतु या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेली मते महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळास मान्य असतीलच असे नाही.

पालकनीती

पालकत्वाला वाहिलेले मासिक

संपादक

संजीवनी कुलकर्णी

संपादक मंडळ

- नीलिमा सहस्त्रबुध्दे
- वंदना कुलकर्णी
- प्रियंवदा बारभाई
- शुभदा जोशी

संपादन साहाय्य

- उर्मिला पुरंदरे
- कादंबरी मुसळे

मुखपृष्ठ

व मांडणी

रमाकांत धनोकर

**वार्षिक
वर्गणी**

रु.२००

**आजीव
वर्गणी**

रु.२५००

वर्गणीचा चेक / ड्राफ्ट
'पालकनीती परिवार'
या नावाने काढावा.

संपर्क :

पालकनीती परिवार,

अमृता क्लिनिक,
संभाजी पूल कोपरा,
कर्वे रस्ता, पुणे - ४११००४.

① - ०२०-२५४४१२३०,

२५६७३५९६

palakneeti@gmail.com

www.palakneeti.org

पालकनीती परिवाराचे प्रकाशन

वर्ष १२ वे अंक १० वा

१६ जानेवारी २०१३

लेखांत व्यक्त झालेली मते
लेखकांची व्यक्तिगत समजावीत.

‘निर्भया’ असं तिचं खरं नाव नव्हतं, एका माध्यमसंस्थेनं तिला दिलेलं ते नाव होतं. दिल्लीच्या भर रस्त्यावर फिरणाऱ्या बसमध्ये तिच्यावर अनेकांनी पाशवी बलात्कार केल्यापासून तिची गोष्ट सुरु झाली. तिच्यावर उपचार सुरु होते, पण त्यांना यश आलं नाही. त्या क्रूर नराधमांशी आणि पुढे मृत्यूशीही निर्भयपणे लढणारी निर्भया आता या जगात नाही.

देशाच्या राजधानीत एका सुशिक्षित मुलीबाबत घडलेल्या या प्रसंगानं हा विषय ऐरणीवर आणला. संसदेत पक्षनिरपेक्षपणे अनेकांनी त्याबद्दल संताप व्यक्त केला. रोज वर्तमानपत्रात तिच्या प्रकृतीच्या बातम्या होत्या, इतरत्रही खूप लिहून आलं. दुःखात बरं इतकंच की, तिच्या पालकांच्या, नातेवाईकांच्या दुःखात सगळा देश सामील होता. हे सगळं घडलं असलं तरी निर्भयावर झालेला अन्याय काहीही करून भरून निघणार नाही. निर्भयावर अनेकांनी बलात्कार तर केलाच; पण नंतर तिच्या जिवाचं काय होईल याचा विचारही न करता तिला फेकूनही दिलं. हा खूनच आहे. दोषी व्यक्तीला न्यायालयानं जी काय शक्य असेल तेवढी शिक्षा द्यावीच. पण एक गोष्ट लक्षात ठेवायला हवी की, अत्याचाऱ्यांची सालडी भर रस्त्यावर सोलून काढली, त्यांना कितीही तीव्र शिक्षा दिली, तरी त्यानंही निर्भयाला न्याय मिळाला असं होणार नाही. तिला खरा न्याय मिळेल तो - असे प्रसंग यानंतर कुणाच्याही वाट्याला येणार नाहीत - असं झालं तरच. आणि हे घडण्यासाठी तिच्या अत्याचाऱ्यांना कठोर शासन घडणं हा मार्ग आहे, असं जे अनेकांना आज वाटतं आहे, ते मात्र आपल्याकडच्या सार्वत्रिक भोळसटपणाचंच द्योतक आहे. एकतर अशा प्रकारचे गुन्हे करणारे लोक शिक्षेच्या भीतीनं थांबत नाहीत. दुसरी गोष्ट म्हणजे, आपल्याला गुन्हेगाराला शासन करायचं आहे, त्याचा सूड घ्यायचा नाहीय. साधी गोष्ट, ही चर्चा इतक्या उच्चरवानं सुरु असतानाच्या काळातही अल्पवयीन मुलींवर बलात्कार व्हायचे थांबलेले नाहीत. न्यायासनासमोर येणाऱ्या घटनांच्या अनेक पर्तींनी असे अत्याचार होत असतात. त्यातले कित्येक नराधम त्या मुलींचे नातेवाईक असतात, सख्खे वडील असतात, किंवा शिक्षकही असतात. बलात्काराच्या कायदेशीर व्याख्येत बसत नसले तरी अनेक मुलगांवरही लैंगिक अत्याचार होतात. लैंगिक अत्याचाराचे प्रसंग कधीही अनुभवाला न आलेल्या स्त्रियांचं प्रमाण अगदी नगण्य आहे. बहुतेक सर्वांना कुठं ना कुठं, कधी ना कधी हिडीस, किळसवाण्या स्पर्शाला झटकावं तरी लागतंच. पण सर्वांना झटकताही येत नाही, हा खरा प्रश्न आहे. आपल्या मुलामुलींना स्वतःची काळजी घ्यायला शिकवावंच लागेल. नको असलेल्या स्पर्शाला झटकायलाच हवं, आणि तेही स्वतःला कुठलाही दोष न देता, हे आपल्याला आपल्या मुलामुलींना सांगावं लागतं आहे, हे आपलं दुर्दैव. यासाठी खरा उपाय अशा माणसांची मानसिकता बदलण्याचा आहे, आणि त्याची सुरुवात स्वतःपासून आणि शक्य तेवढ्या लहानपणापासून करायला हवी. दुसऱ्याचा जगण्याचा हक्क हा आपल्याएवढाच महत्त्वाचा आहे, आणि माणूस म्हणून दुसऱ्या व्यक्तीचा मान प्रत्येकानं ठेवायलाच हवा याची आपण डोळ्यात तेल घालून काळजी घेऊ या. शिक्षक या घटकाकडेही या दृष्टीनं मोठी जबाबदारी येते. ज्या वैयक्तिक वा सामाजिकही नातेसंबंधांमध्ये वरखालीपणा आहे, त्या सर्व ठिकाणी मानसिकता बदलण्याची गरज असू शकेल असं आपण गृहीत धरायला हवं.

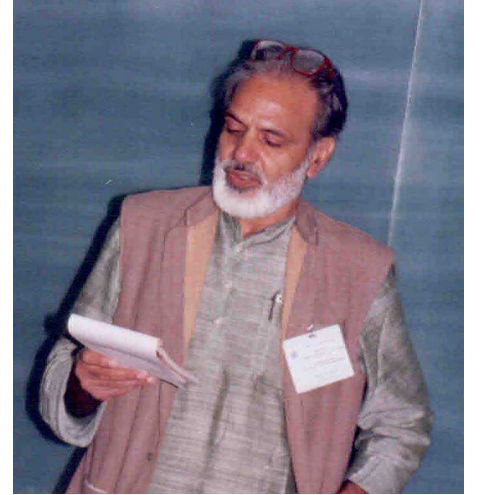
आणखी एक मुद्दा; कदाचित वरील विषयाशी सुसंगत नाही असं वरपांगी वाटेल, पण तरीही मांडावासा वाटतो. जेव्हा धरणांसाठी किंवा वीजनिर्मिती - केंद्रांसाठी किंवा आपलं खाजगी साम्राज्य उभं करण्यासाठी त्या जागेवर राहणाऱ्यांना फुटकळ परतावा देऊन घरातून, संस्कृतीतून, मातीतून उठवलं जातं तेव्हा त्या माणसांवर, कुटुंबांवर, समाजगटांवरही एक प्रकारे बलात्कारच होतो. लैंगिक अत्याचाराला थांबवता न आल्यानं जसं माणसाला अगतिक वाटतं तसंच याही परिस्थितीत वाटतं. त्यामुळे ज्या तडफेनं आपण निर्भयावर झालेल्या अन्यायानं पेटून उठलो, तसंच तेव्हाही उठायला हवं; कारण आपलं भांडण त्या पाशवी नराधम वृत्तीशी आहे. ही वृत्ती आपल्या समाजातून समूळ नष्ट करणं हे आज आपल्यासमोर असलेलं भयानक आव्हान आहे.

उभयपक्षी दिलासा...

साधना आणि नरेश दधीच

साधनाताई म्हणजे उत्साहाचा झरा.
अन्याय, अत्याचाराविरुद्धच्या लढ्यात
मनापासून उतरणाऱ्या. त्यांचा पिंडच
कार्यकर्त्याचा. समाजवादी
विचारसरणीच्या कुटुंबात त्या जन्मल्या,
वाढल्या. नारी समता मंच या स्त्रीवादी
संघटनेत, नर्मदा बचाव आंदोलनात
त्यांचा सुरवातीपासून सक्रिय सहभाग
राहिलेला आहे. त्यांनी फिजिओथेरेपीचं
शिक्षण घेतलेलं असून अपंगांसाठीच्या
संस्थेतही काम केलेलं आहे.
नव्याची सतत ओढ हे नरेश यांच्या
स्वभावाचं वैशिष्ट्य. भौतिकशास्त्र हा
त्यांचा अत्यंत आवडीचा, प्रेमाचा विषय.
डॉ. जयंत नारळीकरांच्या
मार्गदर्शनाखाली पी.एच.डी.
(रिलेटिविस्टिक अॅस्ट्रोफिजिक्स
विषयातील) केल्यानंतर त्यांनी
'आयुका'च्या निर्मितीमध्ये प्रकल्पप्रमुख
म्हणून काम केलं. २००३ ते २००९ या

आपण पालक झाल्यावर आठवतात ते
आपले पालक. आमच्या वाढण्यात
आम्ही जे अनुभवलं होतं त्यापैकी काही बाबी
आवडल्या होत्या, काही खटकल्या होत्या.
त्या आठवत आम्ही आज मुलांचं वाढणं बघतो
आहोत. मुलं आणि आम्ही परस्पर सहवासात
जसे वाढत गेले त्यावर आमच्या आईवडलांचा
प्रभाव निश्चित आहे.

मी एका प्रगतिशील विचारांच्या आई
वडलांची मुलगी आहे, माझे वडील विष्णू साने
उर्फ अण्णा. ते समाजवादी पक्षाचं काम करत
आणि युनियनचंही काम बघत. जॉर्ज फर्नांडिस
त्यांचे सहकारी. नंतर अण्णा लोहिया गटाकडे
गेले. माझी आई प्रजा-समाजवादी पक्षात होती.

काळात ते आयुकाचे संचालक होते.
पुरोगामी चळवळीशी त्यांचाही सतत
जवळचा संबंध असतो. युवक क्रांती
दलाशी ते जोडलेले होते.
साधना, नरेश यांचं घर म्हणजे पुरोगामी
विचारांच्या मित्रांचा अड्डाच. विचारवंतांचे
वाद आणि संवादाच्या मैफिली तिथं
सातत्यानं झडतात. अशा मोकळ्या,
मैत्रीपूर्ण वातावरणात त्यांची दोन्ही मुलं
वाढली. आता मुलं मोठी झाल्यावर या
प्रवासाकडे नरेश आणि साधना यांनी
मिळून टाकलेला हा दृष्टिक्षेप -

नरेश राजस्थानातल्या एका छोट्या खेड्यात
मोठा झाला. त्याचे वडील पुजारी होते. त्यांनी
मुलांना शिकण्याची संधी दिली. पण अनेक
बाबतीत नरेशचे त्यांच्याशी मतभेद होते. त्यामुळे
धार्मिक कर्मकांडं पार पाडणं, जातीपातीची
बंधनं पाळणं अशा बाबतीत आई-वडलांना
विरोध करत करत तो मोठा झाला.

मला लहानपणापासून कळत होतं की
आमचं घर वेगळं आहे. घरात देव नव्हते,
जात-धर्म पाळणं तर दूरच पण कोणी जात
विचारली तर 'माणूस' असं उत्तर द्यायचं, असं
शिकवलं गेलं होतं. मला मोठं होता होता
कळलं की हे 'वेगळेपण' वैचारिक बैठकीतून
आलेलं आहे.

शेजारीपाजारी आमच्या घराकडे वेगळ्या दृष्टीनं पाहत. त्याही काळात अण्णा आम्हाला आंघोळ घालणं, आई घरी नसली की जेवण तयार करणं (पण फक्त बटाट्याची भाजीच बरं का) अगदी मनापासून करत. त्यांचा दबदबा तर सोडाच, पण ते घरी आले की आमचा त्यांच्याबरोबर खेळ - दंगा सुरू व्हायचा. त्यांच्याबरोबर आम्ही पावसात भिजायला जात असू, क्रिकेट, पत्ते, कॅरम खेळताना अटीतटीनं भांडत असू.

आज अनेक अर्थानी मला अण्णा स्त्रीवादी वाटतात. पक्षाच्या कार्यकर्त्यांसह आई बाहेर पडत असे. तेव्हा आईचं स्वतंत्र काम, स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व त्यांनी मुळातच गृहीत धरलेलं असल्यानं कधी 'नवरा' म्हणून सोबत जात नसत. मी मोठी होत असतानाही मला माझे निर्णय घेण्याचं पूर्ण स्वातंत्र्य दिल्यामुळं त्यांचं वागणं अनेकदा तुटक वाटत असे. पण त्याचा अर्थ आज मला वेगळ्यानं समजतो. जीवनात श्रेयस काय आहे असा गंभीर प्रश्न मला पडला नाही. अनेकदा अण्णा मला विचारत, "तू आनंदात आहेस ना अमुक तमुक केल्यानं? मग ठीक आहे." या वाक्यानं मला त्या त्या वेळी धीर दिला, निर्णयस्वातंत्र्याची जाणीव दिली आणि 'आनंद' हा शब्द मी आयुष्यभर सुकाणूसारखा वापरला.

आम्ही पालक म्हणून कसे आहोत या प्रश्नाचं उत्तर आमची मुलं देतील आणि तेच 'खरं' उत्तर मानायला हवं, असं नरेशला आणि मला वाटतं.

आम्हाला दोन मुलं आहेत. मोठी मुलगी जुई व धाकटा मुलगा निशीथ. ही आज जशी आहेत त्यात, त्यांच्या वाढीत आमचा सहभाग किती होता हे जाणून घेण्यासाठी, त्यांच्याकडे 'आज' पाहणं योग्य ठरेल. अर्थातच मुलांचं श्रेय किंवा अपयश कुणीच पालक घेऊ शकत नाहीत. पण कुठं ना कुठं आमच्याकडून मुलांना आलेले अनुभव निश्चितच परिणाम करत असणार.

आमच्या दोन्ही मुलांची व्यक्तिमत्त्व इतकी वेगवेगळी आहेत, की ती एकाच घरात वाढली याचं वरकरणी आश्चर्य वाटावं. पण त्यांचा

आपापसात चांगला संवाद आहे. आज ती आपापल्या कामात, विश्वात आनंदी आहेत. अर्थात आम्ही ज्या कामाला, प्रश्नाला सामाजिक चळवळीत प्राधान्य दिलं, त्याला त्यांचा विरोध नाही, पण पूर्ण सहमतीही नाही. त्या प्रश्नांबाबत ती विचारपूस करतात, चर्चा करतात आणि आमच्या चुका दाखवण्यात त्यांना विशेष आनंद होतो. प्रश्नाची उकल करण्याची आम्ही जी पद्धत वापरतो ती त्यांना फारच 'outdated' वाटते.

मुलं शाळेत शिकत असताना, त्यांच्या अभ्यासात मी जास्त लक्ष घातलं, तर नरेशनं मात्र त्यात लक्ष घातलं नाही. त्याच्या मते शाळा शाळा हवी, घर घर हवं, घरातलं शिक्षण हे नकळत झालं पाहिजे. पण अभ्यासातली प्रगती हा माझ्या चिंतेचा विषय होता. त्यामुळे त्रागा करणं, रागावणं आणि मारणंसुद्धा माझ्याकडून घडलं. पुढे ते सगळं आठवून मला शरमल्यासारखं वाटत असे. अखेर एकदा, माझ्या मुलाला 'एका' प्रसंगाची आठवण आहे का, तो त्यावरून अजून राग धरून आहे का, असं मी विचारलंच. आश्चर्य म्हणजे, त्याला तो प्रसंग अजिबात आठवत नव्हता. काळाच्या प्रवाहात ते सर्व वाहून गेलं, पण माझ्या मनात शल्य आहे.

मुलांना मारणं तर सोडाच, पण नरेश रागावलादेखील क्वचितच असेल. एकूणच मागं पडणं, पुढं जाणं अशा शब्दात तो कधी अडकला नव्हता. मजेत शिकावं, नापास झालं तरी काही बिघडत नाही असं त्याचं मत असल्यानं तो मार्कांविषयी अनाग्रही असायचा. जुईनं बारावीनंतर एक वर्ष ड्रॉप घ्यायचा ठरवला आणि ती तिच्या मैत्रिणीसह वर्षभर देशात ठिकठिकाणी फिरली. यातून तिचा आत्मविश्वास वाढला असावा. तर निशीथ अकरावीत नापास झाल्यामुळे त्यालाही अशी फिरण्याची संधी मिळाली. त्याचं नापास होणं नरेशनं इतक्या सहजपणानं घेतलं की मलाही ते तसं घेणं सोपं गेलं.

स्त्री चळवळ, अपंगांसोबतचं माझं काम यातून माझ्यात खूप फरक पडला. लोकशाही, समता, स्वातंत्र्य, इत्यादी संकल्पनांना जगण्याशी

जोडून घेणं, मुलांकडे एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून पाहणं मला सोपं झालं. नरेश न बोलताही असं सारं वागत होता.

'पालकत्व ही आम्हा दोघांचीच एकत्रपणानं / स्वतंत्रपणानं जबाबदारी आहे', हा विचार माझ्या मनातून मी काढून टाकला. याचं भान मला अपंग मुलांसोबत काम करताना आलं असावं असं वाटतं. आमच्या मित्रमंडळींमधून त्या जबाबदारीची पूर्तता हळूहळू होत गेली. विद्या आणि सुजित पटवर्धन, दादा पटवर्धन, राम बापट सरांचे मोठे भाऊ दादा बापट हे सगळेच आमच्या मुलांचे एक प्रकारे 'पालक' बनले. दादा बापटांनी तर अनेकवेळा किशोरवयीन मुलांना पडणारे प्रश्न, त्यांचं वर्तन इत्यादी विषयांवर मुलांसोबत चर्चा करून आम्हाला मदत केली.

निशीथ काही महिने वेडछीच्या गांधी आश्रमात जाऊन राहिला होता. तेव्हा नारायणभाई देसाई यांच्याशी त्याची खूप छान दोस्ती झाली होती. ते त्याला खूप काही देणारे त्याचे आजोबा झाले.

मराठी माध्यमाविषयी आमच्या दोघांच्या मनात काहीच प्रश्नच नव्हते. नरेशची भाषा - बोलीभाषा मारवाडी, तर शाळेत हिंदी. पण आमची मुलं परिसर - भाषा म्हणून मराठी माध्यमाच्या आणि जवळच्या शाळेत शिकली. त्या काळात 'माझी मुले मराठी माध्यमाच्या शाळेत जातात' असा स्टिकरही आम्ही अभिमानानं लावत असू. या आमच्या निर्णयाचं मुलांना अजिबात वाईट वाटलं नाही, त्यांचं कुठंच अडलं नाही. आमच्या घरात इतके मित्र-मैत्रिणी येऊन राहत असत की वेगवेगळ्या भाषा त्यांच्या कानावर पडत होत्या. मराठी, मल्याळी, तेलगू, हिंदी, इंग्लिश सर्व खिचडी होती.

हे सगळं असलं तरी, माझ्या मुलीनं तिच्या मुलीला मात्र इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत घातलं, तेव्हा आम्हाला वाईट वाटलं. पण यावर आम्ही तिच्याशी वाद घातला नाही. परिसर भाषेमध्ये मुलांना उत्तम शिक्षण मिळावं यासाठी 'अक्षरनंदन' शाळा सुरू झाली होती. त्या शाळेच्या उभारणीचे आम्ही साक्षीदार होतो.

त्या पार्श्वभूमीवर हे जास्तच बोचतं. पण असो. (या 'असो' शब्दाचं बरं आहे. तो वापरून आपलं हरणं / अपयश सांगणं सोपं जातं.) मूल स्वतंत्र व्यक्ती म्हटल्यावर याचा स्वीकार करायलाच हवा. तिने मुलगी दत्तक घेतली, ही बाब मात्र आम्हाला दोघांना खूप खूप आनंदाची वाटते. एक पुरस्कारच मिळाला असं वाटतं.

आमच्या मुलांचे व्यवसाय असे आहेत की त्यातलं मला तरी फारसं कळत नाही. एकदा निशीथनं आम्हाला सांगितलं होतं की, तुम्ही माझ्या सेटवर येत नाही हे बरंच आहे. तो सिनेमाच्या प्रॉडक्शनचं काम करतो, आणि हे काम करणाऱ्यांना 'दुसरी कमाई' म्हणे भरपूर असते. म्हणजे तो म्हणाला, "तुम्ही कोणाला असं माझ्या व्यवसायाविषयी सांगितलं, तर जाणकाराला कळतंच, की या धंद्यात काय काय असतं." त्याच्या म्हणण्याप्रमाणे तो अशा 'दुसऱ्या कमाईत' नाही, पण एकूण असं कोणी म्हणाला तरी ते अविश्वसनीय आहे म्हणे.

माझी मुलगी जुई सॉफ्टवेअरचा स्वतःचा व्यवसाय करते. तिचा नवराही त्यातच आहे, पण आवड म्हणून तो अर्धवेळ शिक्षक म्हणून एका शाळेत शिकवतो.

दोन्ही मुलं साधं जीवन जगतात, ही बाब मात्र आम्हाला आवडण्यासारखी आहे. अर्थात मला जो साधेपणा अपेक्षित आहे, त्यापासून ती दोघं दूर आहेत. हा आमच्यातला वादाचा विषय नाही, पण भिन्नता जरूर आहे.

आम्हा दोघांपैकी नरेशचा आधार मुलांना अधिक निर्भयता देणारा वाटतो. त्याला स्वतःला पालक म्हणून हे फार महत्त्वाचं वाटतं. चुका कबूल करायला, रडायला पालक हवेत. चुकीबद्दल शिक्षा भोगायलाच हवी, पण तरी 'आधार' हवाच. डॉ. श्यामला वनारसे एका लेखात पालक - मुलं यांच्या नात्याचं वर्णन करताना म्हणतात त्याप्रमाणं, 'उभयपक्षी दिलासा' हवा.

व्यक्तिस्वातंत्र्य, लोकशाही, समता याबाबत कुटुंबात व बाहेर आग्रह धरणाऱ्यांपैकी आम्ही दोघं आहोत. व्यक्ती भिन्न असतात, स्वभावाचे रंग वेगळे असतात, पण मनात प्रेमाचा ओलावा हवा.

आमच्या घरात जेवणाच्या टेबलावर, चहा घेत, वर्तमानपत्रं चाळत खूप चर्चा रंगतात. या टेबलावरच्या गप्पांनी, व्यक्ती म्हणून एकमेकांची छान ओळख होते.

आयुष्यात आपण सर्वच जण तडजोडी करत असतो, पण कुठल्या मुद्यांवर तडजोड करायची, कुठल्या मुद्यांवर नाही, हे महत्त्वाचं आहे. आम्हा दोघांना त्या करणं सोपं झालं. मुलांनी समाजकारणात यावं, असं मला तीव्रपणानं कधीच वाटलं नाही. याचं कारण माझ्या लहानपणात दडलेलं असावं. घरात सातत्यानं चर्चा, निवडणुकांचे प्रचार, मोर्चे यावरच चर्चा सुरू असत, तेव्हा मला त्याचा तिटकारा येत असे. माझ्या मुलांनाही तसं वाटत असलं तर मला ते समजू शकत होतं. नरेश प्रत्यक्ष सामाजिक कार्यात नाही. तो विद्यापीठात प्राध्यापक आहे. तो अभ्यासात दंग असे, पण आमच्यामध्ये चर्चा होत असत. जरी त्यालाही मुलांनी सामाजिक चळवळीत असावं असं वाटलं नाही, तरी सामाजिक प्रश्नांची जाणीव मुलांना हवी, असं दोघांनाही वाटत असे.

निशीथ व जुई दोघांनी नर्मदा बचाओ आंदोलनात मात्र सक्रिय होती. आता त्यापासून ती दूर आहेत पण आंदोलनाविषयी त्यांना अजूनही आदर आहे. आंदोलनानं त्यांना खूप काही शिकवलं, असं दोघांनाही वाटतं. एकूण चळवळींची चाहूल मात्र ती दोघं घेत असतात. घरी आली की विचारपूस करतात, प्रश्न (कधी कधी जाबही) विचारतात आणि मग कधी कधी 'कसल्या बावळट आहात गं' अशीही कॉमेंट टाकतात, जे अनेक जण करत असतात. मुलं असली तरी ती आपल्या 'ताब्यात' नसावीत, हाच तर आपला आग्रह आहे ना?

एका बाबतीत मात्र आम्ही दोघं जागरूक असतो - मुलांनी कोणाचीही फसवणूक करू नये. विशेषतः मानवी संबंधात. त्यांच्या प्रेमसंबंधात लक्ष घालणं योग्य तर नाहीच, पण शक्यही नाही. तरीही सूचकपणे बोलून, प्रश्न विचारून ती चाचपणी मी करत असते. मी माझ्या मते हे फार रणनीती आखून करत असले तरी ती चाणाक्ष, हे केव्हाच ओळखून आहेत.

मुलांकडून अपेक्षा ठेवल्याच नाहीत असं

नाही, पण त्या हळूहळू विरत गेल्या. "मजेत आहात ना? आनंदात आहात ना?" हाच प्रश्न आम्ही त्यांना विचारतो.

'आनंद' वाटणं या विशेष स्थितीतली निरामयता हेच म्हटलं तर मोजमाप, ज्याचं त्यानं वापरायचं !

आमच्या मुलांच्या मित्रमंडळींतही चळवळींपासून थोडं अंतर ठेवणारे अनेकजण आहेत. त्या पिढीला आम्ही आकर्षित करू शकलो नाही हेच खरं ! स्वयंसेवी संस्थांमध्ये येणारे तरुण नोकरी म्हणून येतात. आपापलं कामही चांगलं करतात, पण व्यापक विचार करतातच असं नाही. वेगवेगळ्या चळवळींशी जोडून घेत नाहीत. हे अंतर पिढीचं असेलच, परंतु विचार कसा केला जातो याचंही अंतर आहे.

एखाद्या व्यक्तीचं एखादं अंग-काम-विचार हा समजा पुरोगामी आहे, तरी त्याचं वागणं सर्वत्र तसंच असेल असं नाही. माणूस असा तुकड्या तुकड्यात पाहणं आमच्या पिढीला अवघड जातं. मला याचा त्रास होतो. कधी कधी वाटतं, ही पिढी वेगात आहे, अत्यंत धावपळीचं आयुष्य जगतेय, त्यांच्यातले नातेसंबंध समजून उमजून जपायला लागणारी शांतता यांना मिळत नाही, आतून असुरक्षितता वाटतेय. चंगळवादी जीवनात नातेसंबंध हीसुद्धा एक उपभोग्य बाब होतेय का?

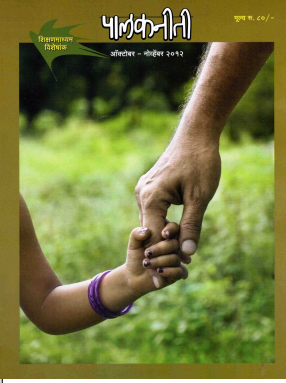
मला नमूद केलं पाहिजे की, माझ्या पालकांनी मला पालक बनायला मदत केली. तर नरेश स्वतःच्या विचारानं घरातल्या परंपरांना नाकारत इथपर्यंत आला.

एवढं मात्र खरं की, आम्ही चांगले पालक असल्याचं जेव्हा कधी मुलांनी म्हटलं, तेव्हा स्त्री-चळवळ, इतर आंदोलनांना आम्ही श्रेय दिलं, आमच्या दोषांचं खापर चळवळीवर नाही फोडलं, हीच आमची पुंजी!

sadhana.dadhich@gmail.com

वादे वादे जायते तत्त्वबोधः

(दिवाळी अंकाच्या निमित्ताने चर्चा...)

पालकनीतीच्या 'शिक्षणमाध्यम' विशेषांकानंतर त्यावरचे प्रतिसाद आमच्याकडे यायला सुरुवात झाली. विपुला अभ्यंकर यांनी किशोर दरक यांच्या लेखाविषयी परखड मत व्यक्त करणारे पत्र पाठवले होते. तर किशोर दरक यांनी अंकातील इतर लेखांमधील त्यांना आक्षेपार्ह वाटणारे मुद्दे त्यांच्या पत्रात मांडले होते. प्रतिसाद व त्यावरील लेखकांची टिप्पणी जानेवारीच्या अंकात एकत्रितच छपावी असा विचार करून ही दोन्ही पत्रे डिसेंबरच्या अंकात न छापता आम्ही त्या त्या लेखकांना पाठवून त्यांच्या प्रतिक्रिया मागवल्या. काहींनी त्याला उत्तरे दिली, पण काहींना वेळेच्या मर्यादित उत्तरे पाठवणे जमले नाही. मधल्या काळात आणखीही काही प्रतिसाद आमच्याकडे जमले. आता सर्व एकत्रित छापण्याचा विचार बाजूला ठेवून आत्तापर्यंतचा उपलब्ध सर्व पत्रव्यवहार जानेवारीच्या अंकात छापवा, असे ठरवले आहे. या प्रतिसादांवर पुन्हा मूळ लेखकांना काही म्हणायचे असेल तर ते पुढील अंकांमध्ये छापले जाईल.

काही प्रतिसादातील सूर अतिशय आक्रमक आहे असे वाटूनही लेखकांच्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा आदर ठेवत पत्रे जशीच्या तशी छापत आहोत.

हा विषय समाजसंवादाचा भाग व्हावा, चर्चेत राहावा आणि 'वादे वादे जायते तत्त्वबोधः' या उक्तीप्रमाणे त्यातून मौलिक तत्त्वे, मुद्दे सर्वांसमोर यावेत हा यामागचा हेतू आहे. त्यामुळे जोपर्यंत तसे घडते आहे तोपर्यंत ही चर्चा सुरू ठेवायला आमची हरकत नाही.

संपादक

प्रतिसाद - १

गणेश व दीप्ती गायकवाड

पालकनीतीच्या दिवाळी अंकाची उत्सुकता आधीच होती. त्यात हा अंक शिक्षणाच्या माध्यमभाषेविषयी आला म्हटल्यावर खूप आनंद झाला. आम्ही जाणीवपूर्वक आमच्या मुलांना मराठी माध्यमाच्या शाळेत घातलेलं असल्यामुळे आणि आजूबाजूला इंग्रजीचा प्रभाव वाढतच असल्यामुळे आपला निर्णय बरोबरच होता ना, असं सारखं वाटत राहतं. पण जशी मुलं मोठी होतायत तसा हा निर्णय बरोबरच होता, असा ताळा लहानमोठ्या प्रसंगांतून, मुलांशी होणाऱ्या संवादातून मिळत असतो. पालकनीतीच्या अंकानं आमच्या या निर्णयाला चांगलाच आधार मिळाला.

या वर्षीचा अंक नुसता चांगलाच झाला नसून अत्यंत संग्राह्य व वैशिष्ट्यपूर्ण झाला आहे. दरवर्षी अनेक नवे पालक मोठ्या कुतूहलानं आमच्याशी चर्चा करायला येतात. (आम्ही पुण्यात राहतो व आय.टी.मध्ये काम करतो.) कुठेतरी त्यांना 'आपल्या मुलांनाही मातृभाषेतून शिकवावं' असं वाटत असतं, पण कुंपणावर बसून विचार सुरू असतो. अशा पालकांना इथून पुढे हा अंक हातात ठेवून 'आता तुम्हीच काय तो निर्णय घ्या' असं सांगण्याइतका हा अंक मौल्यवान झाला आहे. निव्वळ प्राध्यापक व तज्ज्ञांचेच लेख नसून महाराष्ट्रातल्या सर्वदूर शिकवत्या शिक्षकांचे, चळवळीतल्या कार्यकर्त्यांचे, प्रसिद्ध भाषाकर्मिंचेही लेखन अंकात असल्यानं विषयाला अगदी सोलून समोर ठेवलंय असं वाटतं. संपादक मंडळाप्रती खास कृतज्ञता व आभार.

'आपण विचार करतो' असं वाटणाऱ्यांचेही डोळे खाडकन उघडणाऱ्या दोन लेखांविषयी प्रतिक्रिया द्यावीशी वाटते. त्यापैकी पहिला लेख म्हणजे डॉ. अनघा दूधभाते यांचा 'प्रेमाच्या पाच भाषा' हा. आपली दोन मुलं वेगवेगळी आहेत, अशी अंधुक जाणीव मला होती. पण दूधभातेंनी मला माझ्या मुलांची प्रेमाची भाषाच उलगडून दाखवली.

आणि या भाषा समजल्या, तर आयुष्यभरासाठी आपले केवळ मुलांशीच नव्हे, तर इतरांशीही संबंध अधिक मधुर, आनंददायी, प्रेममय होतील, असा विश्वास दिला.

दुसरा लेख किशोर दरक यांचा 'भाषेच्या माध्यमाचे राजकारण'. त्यांच्या पूर्वीच्या लेखांप्रमाणेच हाही लेख सडेतोड व भेदक विश्लेषण असलेला आहे. राजकारणी लोकांनी पेटवलेली भाषिक अस्मिता बाळगणाऱ्या, 'मराठीचिये...' वगैरे भावनेपोटी मराठी माध्यमाची निवड करणाऱ्या बहुजन पालकांना भाषिक राजकारणाचा इतिहास सांगून दरक त्यांचे डोळे उघडतात. सध्याच्या प्रमाणमराठीभाषेला माध्यम म्हणून कसं घुसडण्यात आलं, त्यात त्यावेळच्या तथाकथित उच्चवर्णीयांचा कावेबाजपणा कसा कारणीभूत होता, सध्याची मराठी माध्यमभाषा ही आदिवासी, भटके, दलित यांच्यासाठी इंग्रजीइतकीच परकी आहे यासारखे अनेक नवे व पूर्वी न ऐकलेले मुद्दे या लेखात आहेत. तरीही हा लेख वाचून काही प्रश्न पडले.

लेखकाचा सूर 'सध्याची मराठी माध्यमभाषा बहुजनांनी नाकारावी' असा वाटतो. जरी अन्यायकारक अतिक्रमणाने संस्कृतप्रचुर ब्राह्मणी बोली ही सध्याची प्रमाण माध्यमभाषा म्हणून प्रस्थापित झाली आहे, तरी प्रमाणीकरण व प्रसार आधीच झालेला आहे. प्रमाणीकरणाची उपयुक्तता तर दरकही मान्य करतात. ते त्याबाबतीत 'कदाचित' असा शब्द वापरतात. पण मला वाटतं प्रमाणीकरण 'नक्कीच' आवश्यक आहे. जर ते आवश्यक असेल, तर मग आजच्या ह्या माध्यमभाषेला अप्रमाणित करणं शक्य आहे काय? दर पंधरा मैलावर बदलणाऱ्या मराठी बोलीमधून वेगवेगळी पाठ्यपुस्तकं काढून शिक्षणाची माध्यमभाषा तरी इतकी 'टेलरमेड' करणं शक्य व व्यवहार्य आहे काय? आता तर

शिकलेले बहुजनही सर्वसाधारणपणे प्रमाणभाषेसारखंच बोलतात व लिहितात, त्यांची त्यांच्या मुलांची भाषा जरी ब्राह्मणी संस्कृतप्रचुर नसेल तरी त्यांच्या भाषेच्या सगळ्यात जवळची भाषा ही आज तरी प्रमाण मराठीभाषाच आहे. त्यामुळे मग बहुजनांनी नुसतंच या प्रमाणभाषेच्या इतिहासाला समजून घेऊन, सांस्कृतिक बदल म्हणून 'मराठी' या भाषेलाच शिक्षणाचं माध्यम म्हणून नाकारायचं आणि थेट इंग्रजीची कास धरायची काय?

लेखाच्या सुरुवातीलाच, 'मुलांना त्यांच्या परिसरभाषेतून शिकवले तर त्यांचा विकास चांगला होतो, बोधनक्षमता वाढते व शिक्षण आनंदी होतं, हे सांगायला खरं तर तज्ज्ञाची गरज पडू नये,' असं दरक यांनी लिहिलं आहे. पण त्याला सुसंगत 'मराठी' माध्यमाच्या निवडीचे मात्र ते समर्थन करत नाहीत. 'भाषेचं मुख्य काम शोषण, खच्चीकरण, सांस्कृतिक आक्रमण', असंही दरक म्हणतात. अशी 'हत्यार' म्हणून वापरता येईल अशी भाषा सध्या ना बहुजनांची बोलीभाषा आहे, ना संस्कृतप्रचुर ब्राह्मणी प्रमाणमराठी. ती आहे इंग्रजी. आदिवासी, दलित, भटके इत्यादींसाठी मराठी ही इंग्रजीइतकीच परकी असेल, तर दरक म्हणतात त्याप्रमाणे त्यांना थेट इंग्रजी शिक्षण एकवेळ द्यावं, पण महाराष्ट्रातील इतर बहुसंख्य मराठी बोली बोलणाऱ्यांनी काय करावं? एक तर, प्रभावी, वाघिणीचं दूध असलेल्या भाषेवर प्रभुत्व मिळवायचं तर ते शिक्षणाचं माध्यम असावं हे गृहितक योग्य आहे का? माझ्या तरी

मर्यादित अनुभवात इंग्रजी माध्यमातून शिकलेल्या अनेकांची इंग्रजी भाषा, मराठी माध्यमातून शिकलेल्यांपेक्षा जास्त चांगली आहे असं ठोसपणे म्हणता येणार नाही. म्हणजे सामर्थ्य प्रदान करणारी भाषा जरूर चांगली यायला पाहिजे, पण त्यासाठी ते माध्यम म्हणून निवडावं असं गरजेचं वाटत नाही.

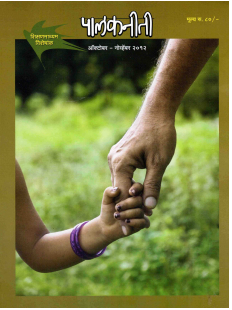
शेवटी बहुजनांनी आपल्या मुलांचा शिकण्यातला सहजपणा, आनंद यासाठी आता आहे त्या प्रमाणभाषेची माध्यम म्हणून निवड करायची, की भाषेचं 'महत्वाचं' काम, पूर्वसूरींचा कावेबाजपणा, इतिहास इत्यादीला स्मरून सध्याच्या प्रमाणभाषेला नाकारायचं आणि इंग्रजीचं 'हत्यार' हातात घ्यायचं? लेखातील कळकळ, विद्रोह, अस्मिता अत्यंत प्रामाणिक आहे. पण सद्य परिस्थितीत बावरलेल्या, सत्ताभाषेमागं धावणाऱ्या बहुजन मराठी माणसांचं हित, कोणतं माध्यम आपल्या मुलांसाठी निवडण्यात आहे, हे लेखातून स्पष्ट होत नाही. त्यामुळे काय 'चुकलं' हे जरी दरक यांनी अचूक दाखवून दिलं असलं तरी पुढं काय करायला हवं, हे समोर आलं नाही असं वाटलं.

आमच्या पालकत्वाच्या प्रवासात पालकनीतीचा वैचारिक आधार कायमच वाटत आला आहे, तो तसाच रहावा व असंच सकस विचारक्षम वाचायला मिळावं ही अपेक्षा.

gaikwadgv@yahoo.com

प्रतिसाद - २

अभिजित रणदिवे

दिवाळी अंकातील 'शिक्षणाच्या माध्यमाचं राजकारण' ह्या किशोर दरक यांच्या लेखात त्यांनी उपस्थित केलेले मुद्दे वाचून काही प्रश्न पडले.

भाषा ही 'न्यूट्रल' (तटस्थ) नसते तर भाषेला जात, लिंग, धर्म, वर्ग, भूगोल आणि इतिहास असतात, असं म्हणत भाषेची समाजशास्त्रीय गुंतागुंत काही प्रमाणात समजावून घेण्याचा प्रयत्न आपण केला आहे, असा दरक यांचा दावा आहे. भाषा

हे केवळ विषय शिकण्याचं माध्यम नसतं तर समाजातल्या विषमतांच्या पुनर्निर्मितीचं माध्यमदेखील असतं, असंही ते म्हणतात. प्रमाण मराठीनं जे शोषण आणि खच्चीकरण होतं, त्याविषयी अनेक मुद्दे दरक मांडतात. आणि इंग्रजीविषयी बोलताना दरक काय सांगतात? मेकॉलेनं भारतीयांना शिक्षण देण्यासाठी इंग्रजीची निवड केली, कारण त्याच्या मते भारतीय अभिजनांच्या भाषा नवीन ज्ञान देण्याच्या लायकीच्या नव्हत्या; इंग्रजी शिक्षणाचा संबंध सावित्रीबाई फुल्यांनी शोषणविनाशाशी लावला; भारतात इंग्रजी माध्यमामुळे आत्मविश्वास मिळतो, असे मुद्दे ते मांडतात. इंग्रजी ही सत्तेची भाषा आहे, तर मग मुलांना थेट इंग्रजीच का शिकवू नये, असा प्रश्नही ते उपस्थित करतात.

आता गंमत अशी आहे, की इंग्रजीसुद्धा तटस्थ नाहीच; मराठीप्रमाणेच तीदेखील एक भाषासमूह आहे; बोली आणि प्रमाणभाषा हा वर्गभेद इंग्रजीतही आहे. तिलाही जात, लिंग, धर्म, वर्ग, भूगोल आणि इतिहास असतातच. उदाहरणार्थ, आज भारताचे राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी जेव्हा इंग्रजीत बोलतात, तेव्हा ते बंगाली आहेत हे सहज कळतं; आणि शरद पवारांचं मराठी मूळ त्यांच्या इंग्रजीत डोकावतं. याउलट, राष्ट्रीय बातम्या कोणत्या हे ठरवण्याचा हक्क ज्या इंग्रजी वर्तमानपत्रांना आणि वृत्तवाहिण्यांना असतो असं दरक म्हणतात, त्यांमध्ये जी इंग्रजी वापरली जाते, ती 'डून स्कूल' मध्ये शिकवली जाणारी, म्हणजे गोऱ्या साहेबांच्या देशातली प्रमाण इंग्रजी असते. थोडक्यात, आपल्या मातृभाषेच्या वळणानं इंग्रजी बोलणारा आज राष्ट्रपती किंवा पंतप्रधान होऊ शकेल, पण या वृत्तवाहिण्यांवर निवेदक होऊ शकणार नाही. 'सायबर-कूली' म्हणून परदेशात ज्यांना उपहासानं ओळखलं जातं, त्या भारतीय कॉल सेंटरमधल्या तरुण मुलामुलींना नोकरी टिकवण्यासाठी आपल्या इंग्रजी संभाषणातल्या मातृभाषेच्या सर्व खुणा पुसाव्या लागतात. दक्षिण मुंबईतल्या उच्चभ्रू शाळांत शिकलेली मुलं मुंबईतल्याच उपनगरांच्या गल्लीबोळांतल्या इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांत शिकलेल्या मुलांच्या इंग्रजीला नाकं मुरडतात. भाषिक समाजकारण हा व्यापक मुद्दा लक्षात घेता प्रमाणभाषेमुळे जे काही शोषण, खच्चीकरण, न्यूनगंड जोपासणं वगैरे होतं, ते केवळ

मराठीचं वैशिष्ट्य नाही, हे अशा उदाहरणांतून स्पष्ट व्हावं. इंग्रजी माध्यमाशी त्या गोष्टींचा अजिबात संबंध नाही, असं आज एकविसाव्या शतकात जर कुणी मानत असेल, तर मग ते अंमळ भोळसटपणाचं वाटतं.

‘विरामचिन्हं एकोणिसाव्या शतकात इंग्रजीतून मराठीत आली; त्यांचा काटेकोर आग्रह धरून बहुसंख्य बहुजनांना नामोहरम केलं जातं’, असं विधान दरक करतात. विरामचिन्हांच्या वापरामुळे वाचताना कुठे थांबायचं ते स्पष्ट होतं, वाक्यातल्या वेगवेगळ्या घटकांचा परस्परसंबंध काय आहे ते कळतं, वगैरे फायदे दरक यांना दिसत नाहीत का? आणि दरक यांच्या शिफारशीनुसार इंग्रजीची कास धरून विरामचिन्हांपासून सुटका होणार आहे का? थोडक्यात, प्रमाणभाषेच्या वापराचा आग्रह, तिचे काटेकोर नियम पाळण्याची अपेक्षा हे मुद्दे इंग्रजीत आहेतच. त्यामुळे इंग्रजी माध्यमात शिकल्यामुळे त्या जाचापासून सुटका तर होणार नाहीच; उलट, हे वास्तव पाहता ‘भारतात इंग्रजी माध्यमामुळे आत्मविश्वास मिळतो’ हे विधान काहीसं सरसकट, ढोबळ आणि त्यामुळे फसवं वाटतं.

संवाद किंवा संप्रेषण ही भाषेची दुय्यम महत्त्वाची कामं असतात; तर शोषण, खच्चीकरण, सांस्कृतिक आक्रमण ही भाषेची जास्त महत्त्वाची कामं असतात, असं दरक म्हणतात. हे असं एकध्रुवीय नजरेनं प्रमाण मराठीकडेच नाही, तर कोणत्याही भाषेकडे पाहणं धोक्याचं आहे असं वाटतं. रेडिओ किंवा टेलिव्हिजनसारख्या माध्यमांतून आज महाराष्ट्रातल्या कोट्यवधी लोकांच्या कानावर कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपातली मराठी पडत असते. बातम्या, फोन-इन कार्यक्रम, रिअॅलिटी शो, मालिका, सिनेमे असे वेगवेगळे कार्यक्रम आपापल्या आवडीनुसार लोक पाहत-ऐकत असतात. कुणा दुड्डाचार्यांनी प्रमाण म्हणून ठरवलेल्या संस्कृतप्रचुर मराठीत ते असतीलच असं नाही; पण ते खानदेशी, वऱ्हाडी किंवा झाडी बोलीतदेखील नसतात हे तितकंच खरं आहे. स्थानिक बोलीभाषांतले कार्यक्रम रेडिओ किंवा टीव्हीवर अजिबात नसावेत असं कुणी म्हणू लागलं, तर ते गैरच आहे; पण एखादी भाषा कळणारे लोक महाराष्ट्रात किती, यावर तो कार्यक्रम किती लोकांपर्यंत पोहोचू शकतो ते ठरणार, हे अपरिहार्य सत्यदेखील मग मान्य करायला हवं. त्यामुळे असे कार्यक्रम प्रसारित करण्यावर त्या त्या भाषांच्या भाषकांच्या प्रमाणानुसार मर्यादा पडणार हेही लक्षात घ्यायला हवं. चोवीस तास बातम्या देणाऱ्या वृत्तवाहिन्या आज महाराष्ट्रात आहेत, आणि त्या पाहणारा वर्ग महाराष्ट्रभर पसरला आहे. ‘मराठवाड्याला पाणी मिळावं की नगर-नाशिकला’, ‘शेतकऱ्यांसाठी सरकारी मदतीचं पॅकेज’ किंवा ‘शेतमालाला रास्त भाव’ असे प्रश्न जिच्या जिवाळ्याचे आहेत, अशी जनता महाराष्ट्राच्या वेगवेगळ्या भागांत राहते आणि वेगवेगळ्या बोली बोलते. मग तिच्यासाठी असणाऱ्या बातम्या देण्यासाठी या वाहिन्यांनी कोणती भाषा वापरावी? त्या आज जी भाषा वापरतात, ती अधिक लोकांपर्यंत पोहोचते म्हणून वापरली जाते; आणि ती अधिक लोकांपर्यंत पोहोचू शकते, कारण महाराष्ट्रात प्रमाणभाषा शिकवली जाते.

मराठी माध्यमाच्या शाळा महाराष्ट्रातल्या बहुसंख्य मुलांवर सध्याची संस्कृतप्रचुर प्रमाण मराठी लादतात; बहुसंख्यांची मातृभाषा प्रमाण मराठीपेक्षा इतकी वेगळी आहे की प्रमाण मराठी त्यांच्यासाठी परकी आहे, असं म्हणून झाल्यानंतर दरक आपल्या लेखात पुढे काय म्हणतात ते पाहू-

वस्तुस्थितीत मात्र अनेक खेडूत, श्रमजीवी वा मुस्लीम लोक उत्तम प्रमाणभाषा बोलू शकत असूनदेखील पाठ्यपुस्तकापासून कथा - कादंबऱ्यांपर्यंत सर्वांनी त्यांना अनुक्रमे ‘ग्रामीण’ मराठी अन् ‘हिंदीसदृश उर्दू’ भाषेपुरतं मर्यादित ठेवलंय, याचं कारण मुख्यतः लिहिणाऱ्या व्यक्तीच्या मनातल्या पूर्वग्रहांमध्ये दडलेलं आहे.

आता अनेक खेडूत, श्रमजीवी आणि मुस्लीम जर प्रमाणभाषा बोलू शकत असतील, तर मग प्रमाणभाषा आज नक्की कुणाकुणाचं प्रतिनिधित्व करते? फक्त अभिजनवर्गाचं? आणि मग दरक यांना अभिप्रेत असणारा भाषिक वर्गभेद नक्की कुणाकुणामध्ये आहे? दरक यांचे प्रमाणभाषेविषयीचे आक्षेप आजच्या महाराष्ट्रातलं वास्तव दाखवतात का, हा प्रश्न त्यामुळे पडतो. आजच्या गुंतागुंतीच्या समाजवास्तवाचं भान न ठेवता जर प्रमाण मराठीविषयी विधानं केली तर ती एकांगी होण्याचा धोका असतो हे यातून लक्षात यावं. ‘प्रमाण मराठी संस्कृतप्रचुर नसावी; लोकांना ती सहज कळावी यासाठी ती शक्य तितकी सोपी केली जावी’, हा मुद्दा आणि ‘प्रमाणभाषेत शिकवूच नये’ हा सरसकट मुद्दा यांत फरक करणं हे त्यामुळे महत्त्वाचं ठरतं.

‘लिहावे नेटके’ हे पुस्तक भाषिक वर्गभेदाची परंपरा तशीच पुढं चालवताना दिसतं, असं दरक म्हणतात. म्हणजे नक्की काय? दरक यांच्या लेखातलंच एक उद्धृत घेतलं तर मुद्दा अधिक स्पष्ट होईल-

‘याउलट बहुजनांना किंवा स्त्रिया व दलिताना इंग्रजी ज्ञानातून स्वतःवर लादण्यात आलेलं पशुतुल्य जगणं नाकारायचं होतं.’ (पान ३३)

आता हे वाचून संभ्रमात पडायला होतं, की ‘पशुतुल्य जगणं’ हे ‘इंग्रजी ज्ञानातून’ लादलं गेलं होतं की काय? त्यापेक्षा ‘बहुजन, स्त्रिया व दलित यांच्यावर लादण्यात आलेलं पशुतुल्य जगणं त्यांना इंग्रजी ज्ञानातून नाकारायचं होतं’ असं म्हटलं तर हा संभ्रम राहणार नाही, आणि दरक यांना काय म्हणायचं आहे ते समजायला सोपं जाईल. पण सुलभ वाक्यरचना कशी करावी, हे कुणाला सांगितलं तर तो वर्गभेद होईल की काय? दरक यांचे मुद्दे वाचून अशी भीती वाटू लागते.

लेखी आणि संवादभाषा यांत काही शब्दांची रूपं वेगळी असतात. त्यामुळे ‘मी चांगलं काम केलं’ आणि ‘मी चांगले काम केले’ ही दोन्ही रूपं मराठीत वापरली जातात. पण ‘मी चांगलं काम केले’ किंवा ‘मी चांगले काम केलं’ असं लिहिलं, तर बोली आणि संवादभाषेचं मिश्रण होतं; त्यामुळे ते विसंगत ठरतं. अशी मिश्र भाषा आज अनेक ठिकाणी लिहिली जाते. पण भाषेत सुसंगती आणण्यासाठी हे सुधारा, असं कुणाला सांगू गेलं तर तो वर्गभेद होईल काय?

एखाद्या राजकीय विचारसरणीशी किंवा पक्षाशी बांधील असणारे ‘कडवे कार्यकर्ते’ असं म्हणणं अभिप्रेत असताना त्या जागी ‘कडवट

कार्यकर्ते' असा शब्दप्रयोग काही लोक करताना आजकाल आढळतात. त्यानं अर्थाचा अनर्थ होतो. 'आवाहन' हा शब्द अभिप्रेत असताना त्याऐवजी 'आवाहन' हा शब्द वापरला जाताना हल्ली दिसतो. अशा, म्हणजे काहीसं साधर्म्य असणाऱ्या शब्दांचा अर्थ लक्षात न घेता केलेल्या अयोग्य वापराचे अनेक नमुने आजकाल दिसतात. तुम्हाला अभिप्रेत आहे त्या अर्थाचा शब्द वापरा असं म्हणणं, आणि त्यासाठी शब्दकोश प्रमाणभूत मानणं हे दरक यांना भाषिक वर्गभेद करणं वाटतं का?

महात्मा जोतिबा फुले व क्रांतिज्योती सावित्रीबाई यांना बहुजनांचं आद्य नेतृत्व मानायला हवं असं दरक म्हणतात ते योग्यच आहे. पण आज एकविसाव्या शतकात जर त्यांचं लिखाण वाचायचं झालं, तर अनेक शब्द अडतील, आणि त्यांच्या अर्थासाठी मग मोल्सवर्थ - कॅंडी किंवा दाते - कर्वे वगैरे शब्दकोश पहावे लागतील. फुले पतीपत्नींचं साहित्य आजही वाचलं जावं असं जर वाटत असेल तर कोश वापरण्याला पर्याय नाही. पण शब्दकोशांतून वर्गभेद होतो, किंवा अभिजन बहुजनांना नामोहरम करतात असंच म्हणत राहिलं तर भाषाच खुंटेल, आणि मग आपणच आपल्या संस्कृतीतल्या ह्या विचारधनाला मुकणार नाही का? त्यापेक्षा मराठीत शक्य तितक्या परिपूर्ण कोशांची निर्मिती करत राहणं अधिक गरजेचं आहे.

“जर 'मातृभाषेतून शिक्षण हा मुलांचा मूलभूत अधिकार आहे' असं आपण मानत असू तर ज्यांच्या मातृभाषांना शिक्षणक्षेत्राच्या परिघाच्याही बाहेर ठेवण्यात आलंय त्या आदिवासी, भटक्या, दलित मुलांच्या अधिकाराबद्दल आपलं काय म्हणणं आहे, की मूलभूत अधिकारांच्या बाबतीतही आपण मुलांमध्ये जन्माधारित भेदभाव करणार आहोत या प्रश्नांची उत्तरं आपल्याला शोधावी लागतील”, असं दरक म्हणतात. या प्रश्नात जे उत्तर दडलेलं आहे ते म्हणजे अशा समाजसमूहांच्या भाषा आणि संस्कृती यांचा समावेश शिक्षणात करणं. पण दरक यांचा त्यावरचा उपाय काय? तर अशा मुलांना इंग्रजीच शिकवावी. आज केंद्र किंवा

राज्य शासनाकडून उपलब्ध असलेली इंग्रजी पाठ्यपुस्तकं पाहिली तर हे सहज लक्षात येईल की दरक यांचे शिक्षणभाषेविषयीचे सर्व आक्षेप त्यांनाही लागू आहेत. मग इंग्रजीत शिकवणं एवढाच केवळ उपाय होऊ शकतो का? ज्यांना इंग्रजी माध्यम स्वीकारावंसं वाटतं त्यांना ते स्वीकारण्यासाठी जी मदत लागेल ती द्यायला हवीच. पालकांनी स्वीकारलेलं भाषामाध्यम मुलांना आपलंसं वाटण्यासाठी त्यात संस्कृतीविशिष्ट साहित्य निर्माण करावं लागेल. ही जबाबदारी प्रामुख्याने त्या त्या भाषांच्या भाषकांची राहणार. स्थानिक भाषांकडून प्रमाणभाषेकडे नेण्यासाठी वेगळी पुस्तकं लिहिण्याच्या वर्षा सहस्रबुद्धे यांनी केलेल्या प्रयोगासारख्या असंख्य विधायक कृतींची आज गरज आहे; अशा प्रत्येक भाषेसाठी एक 'लिहावे नेटके' निर्माण करणं खरं तर आवश्यक आहे. पण त्यासाठी 'ह्यानं वर्गभेद होतो' आणि 'त्यानं खच्चीकरण होतं' असं म्हणत राहणं पुरेसं नाही; तर असा नकारात्मक दृष्टिकोन फेकून देऊन झडझडून काम करण्याची गरज आहे. दरक यांच्या लिखाणात मात्र विधायक मुद्यांचा अभाव, इतरांची विधायक कामं बेदखल करणं आणि एकंदर नकारात्मकता यांची पखरण आढळते. भाषेची समाजशास्त्रीय गुंतागुंत काही प्रमाणात समजावून घेण्याचा प्रयत्न इतका नकारात्मक का असावा? शिक्षणशास्त्राच्या अभ्यासकाकडून तरी हे अपेक्षित नाही.

“भाषेच्या माध्यमातून होणाऱ्या शोषणाच्या राजकारणाचा विचार टाळून शालेय भाषामाध्यमाचा विचार आपण करू शकत नाही, कारण माध्यमाची निवड हीदेखील एक राजकीय कृती असते”, असं दरक म्हणतात. मग मराठीविषयीच्या प्रत्येक गोष्टीत शोषण आणि राजकारणच दिसणं; इंग्रजीत मात्र ते न दिसणं; विधायक मुद्दे न मांडणं आणि नकारात्मता, ह्यादेखील निवडी आहेत का, असा प्रश्न पडतो. दरक यांचा लेख ही अशी निवडपूर्वक केलेली एक राजकीय कृती आहे की काय?

rabhiheet@gmail.com

वर्गणीदारांसाठी सूचना

- आपल्या वाचकापर्यंत मासिक नक्की पोहोचावं यासाठी आमचा प्रयत्न कायमच असतो. तरीही काही अडचणींमुळे (पोस्टातील किंवा पत्त्यातील बदल इ.) काहीवेळा अंक आपणापर्यंत पोहोचत नाही. तरी आपणास अंक मिळाला नाही, तर त्याबाबत महिन्याच्या अखेरीपर्यंत आम्हाला कळवावे. तो अंक आपल्याला ५ तारखेस पुन्हा पाठवला जाईल.
दूरध्वनी : ९१८६०५९८१२६०, ०२० - २५४४१२३०

- पत्त्याच्या चिठ्ठीवर शेवटच्या ओळीत वर्गणीचा कालावधी दिलेला असतो. तो संपला असेल तर त्वरित वर्गणी भरावी. तसेच त्याबरोबर तपशिलासहित पत्ता व दूरध्वनी क्रमांक जरूर द्यावा.

- जून २०१० पासून पालकनीतीची वार्षिक वर्गणी रु. २००/- व आजीव वर्गणी रु. २५००/- झालेली आहे. ज्यांनी डिसेंबर २००० पूर्वीच आजीव वर्गणी भरलेली आहे, त्यांनी रु. २५००/- पुन्हा एकदा भरून सहकार्य करावे.

‘शिक्षणाचं माध्यम’ हा विषय दिवाळी अंकासाठी निवडून ‘पालकनीती’ने मराठी चर्चाविश्वात भर घालण्याचा महत्त्वाचा प्रयत्न केलाय. संपादक मंडळाची स्वतःची भूमिका जरी मराठी माध्यमाच्या समर्थनाची असली तरी त्या भूमिकेशी मतभेद असणाऱ्या लेखांना प्रसिद्धी देण्याचं काम ‘पालकनीती’ने केलंय हे जास्त महत्त्वाचं. हा अंक वाचताना सहज लक्षात आलेल्या काही गोष्टी इतर वाचकांसोबत शेअर करण्यासाठी हे पत्र.

१. सर्वात आक्षेपार्ह गोष्ट म्हणजे ‘धेडगुजरी’ या शब्दाचा मुक्त वापर. अंकामध्ये हा शब्द चार वेळा आलाय. ‘धेड’ हा शब्द भूतकाळातील अस्पृश्यांसाठी उच्चजातीयांनी अत्यंत मानहानीकारक म्हणून वापरलाय. गुजरात भागातल्या अस्पृश्यांच्या तथाकथित ‘अपवित्र’ अन ‘अशुद्ध’ भाषेला हिणवण्यासाठी हा शब्द वापरात आल्याचं मानलं जातं. आजही मारवाडी, गुजरातीच्या काही प्रकारांमध्ये ‘डेड्डीवाडा’ सारखे शब्द उष्ट्या-खरकट्याची अपवित्र सरमिसळ दर्शविण्यासाठी वापरले जातात. इंग्रजी लिहिताना ‘निग्रो’सारख्या शब्दांना जगभरातून हद्दपार करण्यात आलंय, हे इथं नमूद करायला हवं. तथाकथित परभाषेतल्या शब्दांविषयी आपण जी संवेदनशीलता दाखवतो, ती आपण ‘आपल्या’ भाषेबद्दल का दाखवू शकत नाही? याचं एक उत्तर आपल्याला आपल्या भाषेमध्ये गुंतलेल्या जातजाणिवेमध्ये शोधावं लागेल. ‘शहाजोग’पणा बाबत ‘प्रांतवाचक अर्थ काढू नये’ अशी सूचना असलेल्या (पान ८४) सुषमा दातारांच्या लेखात पण ‘धेडगुजरी’ हा शब्द वापरला गेलाय. त्यांच्या गोष्टीतली सुनीता ‘कामवाली बाई’ ला ‘वर्किंग वुमन’ म्हणण्याइतकी पुरोगामी आहे, पण मुलाच्या ‘भ्रष्ट’ भाषेला मात्र ती ‘धेडगुजरी’ म्हणते. सुलभा ब्रह्मसारख्या ज्येष्ठ विदुषींनी ‘धेडहिंदी-इंग्रजी’ (पान २३) असा अस्तित्वात नसलेला शब्द २०१२ मध्ये वापरात का आणला असावा? त्यांची आजपर्यंतची संवेदनशीलता, विचारसरणी लक्षात घेतली तर जातश्रेष्ठत्वातून त्यांनी हा शब्द वापरला, असं म्हणणं शक्य नाही. पण अशा ‘चुका’ होत राहतात.

मराठीमधले ‘किंगमेकर’ माजी संपादक गोविंद तळवळकर यांनी अलीकडं त्यांच्या लेखात (महाराष्ट्र टाईम्स, १९.११.१२), ‘लोकसत्ता’चे मुख्य संपादक गिरीश कुबेर यांनी त्यांच्या लेखात (लोकसत्ता, २४.११.१२) दलितांची मानहानी करणारा ‘धेडगुजरी’ हा शब्द वापरलेला दिसला. मराठीतल्या महत्त्वाच्या वर्तमानपत्रांचे आजी-माजी संपादकदेखील भाषेबद्दल संवेदनशील नसावेत ही योगायोगाची गोष्ट आहे की अजाणतेपणातून झालेल्या चुकीची हे कळायला मार्ग नाही. प्रश्न एका शब्दाचा नसून परभूमीतील शोषितांसाठी वापरल्या जाणाऱ्या ‘निग्रो’सारख्या शब्दांबद्दल जितकी संवेदनशीलता आपण दाखवतो, तितकीच अनभिज्ञता आपण ‘धेडगुजरी’सारख्या अपमानकारक शब्दांबद्दल दाखवतो का, असा आहे. वाचकांनी याचा विचार जरूर करावा.

२. माझ्या लेखात मी पुण्याच्या सांस्कृतिक वर्चस्वाचा उल्लेख केलाय. त्याचं एक उदाहरण सहज दिसलं म्हणून नमूद करतोय. प्रत्येक लेखासोबत लेखकाचा फोटो अन् अल्पपरिचय देण्यात आलाय. त्यामध्ये पान ७५ वरचा परिचय ‘सुजाता महाजन, पुणे. लेखिका व कवयित्री...’ असा आहे. पान १०२ वरचा दुसरा एक परिचय ‘नरेंद्र लांजेवार, बुलडाणा. पत्रकारितेचा अनुभव असलेले विदर्भातील मान्यवर लेखक व कवी...’ असा आहे. दोन्ही व्यक्ती मराठीत लेखन करतात. मग लांजेवारांच्या लेखकत्वाला ‘विदर्भा’ची चौकट कशामुळं टाकली गेली असावी? लांजेवार बुलडाण्याचे म्हणून विदर्भातले कवी म्हणायचं तर सुजाता महाजन पुण्याच्या म्हणून ‘पश्चिम महाराष्ट्रातल्या’ लेखिका नको का म्हणायला? जे पुण्याचं ते महाराष्ट्राचं अन् जे इतर भागातलं ते त्यांचं त्यांचं स्थानिक समजण्याची एक दीर्घ परंपरा या राज्याला आहे. पान ७५ अन् १०२ वरचे परिचय त्याच परंपरेचा भाग आहेत. मराठीचं येऊ घातलेलं मरणदेखील याच परंपरेचा भाग आहे. ८०-९० वर्षांपूर्वीच इतिहासाचार्य राजवाड्यांनी ‘मराठीचं मरण जवळ आल्याची’ शंका व्यक्त केली होती. राजवाडेदेखील पुण्याचेच हे इथं नमूद करायला हवं.

परिचयांबद्दलचं दुसरं एक निरीक्षण. ज्या संस्था पुण्यात आहेत. त्यांच्या गावाचा उल्लेख नाही (अपवाद पान १७, पान ९३) पण पुण्याबाहेरच्या संस्थांच्या गावाचा आवर्जून उल्लेख आहे. उदाहरणार्थ, फलटणची ‘प्रगत शिक्षण संस्था’ किंवा साताऱ्याचं ‘मैत्र’ क्लिनिक. पण ‘गोखले अर्थशास्त्र संस्था’, ‘भांडारकर प्राच्यविद्या संस्था’ किंवा ‘परिसर’, ‘साथ साथ विवाह अभ्यास मंडळ’ यामध्ये गावांचा उल्लेख नाही. ‘पालकनीती’चा वाचकवर्ग फक्त पुण्यात नाही, महाराष्ट्रात इतरत्रही असावा. मग त्यांना या संस्थांचं ठिकाण कसं कळणार? वाचकांचं पूर्वज्ञान गृहीत धरलं गेलं असेल तर ते सातारा किंवा फलटणबद्दल का गृहीत धरलं जात नाही? प्रश्न फक्त संस्था/व्यक्ती कमी-जास्त प्रसिद्ध असण्याचा नाही तर पुण्या-मुंबईबद्दलची माहिती अन् इतर भागांविषयीच्या अनभिज्ञतेविषयीच्या गृहितकाचा आहे. मराठीच्या प्रकारांबद्दल शासकीय पातळीवर असंच काहीसं राजकारण चालतं. कोल्हापुरी मराठी, खानदेशी मराठी, वैदर्भीय मराठी, सोलापुरी मराठी असं म्हणताना शासकीय पातळीवर ‘पुणेरी मराठी’ हा शब्द वापरला जात नाही, ती भाषा मात्र ‘प्रमाण मराठी’ असते. म्हणूनच जे-जे पुणेरी ते ते प्रमाण, ते ते सर्वज्ञात या गृहितकातून आपण बाहेर पडायला हवं.

३. आता दोन मुद्दे दोन लेखांविषयी. पान १०४ वर पूनम गुजरांचा लेख व त्यातच ‘पुनरुत्थान समरसता गुरुकुलम्’चे संस्थापक गिरीश प्रभुणेंच्या लेखनाची चौकट आहे. गुजरांच्या म्हणण्यानुसार “‘गुरुकुलमधली मुलं.... पारधी, कैकाडी, (....) अशा अनेकविध भटक्या जातीजमाती... (मधली) संस्कार वेगळे” होते. याच लेखात प्रभुणे म्हणतात “...पण तरीही ‘विचार करणं’ या क्षमतेला मातृभाषेशिवाय पर्याय नाही असं

वाटतं, म्हणूनच ‘समरसता गुरुकुलम्’ या शाळेचं माध्यम मराठीच आहे. शिवाय... संस्कृत, हिंदी, इंग्रजी भाषा शिकवल्या जातात.” (पान १०५) बोलताना चर्चा मातृभाषेची करायची, पण शाळेत वेगळीच भाषा माध्यमभाषा म्हणून वापरायची ही चूक किंवा चलाखी अनेक लोक करतात, मग त्यांची विचारसरणी ‘डावी’ असो की ‘उजवी’. ‘गुरुकुल’ मध्ये येणाऱ्या मुलांची ‘मातृभाषा’ मराठी नाही, पण विचार करायला मातृभाषाच योग्य असते, या सबबीखाली त्यांना प्रमाण मराठी शिकवली जातेय. विरोध मराठी शिकवायला नाही तर ती ‘मातृभाषा’ म्हणून शिकवण्याला आहे. मातृभाषा व परकी भाषा शिकवण्याच्या पद्धती भिन्न असतात. म्हणून अशा मुलांना मराठी शिकवायचीच असेल, तर ती परभाषा म्हणून शिकवणं मुलांसाठी जास्त योग्य ठरेल.

पान १०५ वरच्या चौकटीत प्रभुणे म्हणतात “‘प्राचीन काळात राज्यव्यवहाराची भाषा एकच, पण बोलीभाषा वेगळ्या होत्या. संस्कृत वाङ्मयातील निर्मिती सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचावी यासाठी पूर्वीपासून संतांनी ती अनुवादित करून, रूपांतरित करून काव्यमयारित्या आपापल्या भाषेतून मांडली आहे उदा. तुकारामाची गाथा, दासबोध.” संस्कृत वाङ्मयाबद्दल धादांत गैरसमज पसरवण्याचा गैरप्रकार कसा केला जातो याचं हे एक मासलेवाईक उदाहरण. संत तुकारामांच्या विद्रोही काव्याला संस्कृत वाङ्मयाचं रूपांतर किंवा भाषांतर म्हणून प्रभुणे फक्त तुकारामांचा अपमान करत नाहीत किंवा तुकारामांना श्रेयच्युत करत नाहीत, तर संस्कृत वाङ्मयाला पुरोगामी ठरवण्याची चलाखी ते करतात. त्यांच्या लेखनातला ‘प्राचीन काळ’ कोणता अन् ते पुरोगामी ‘संस्कृत वाङ्मय’ कोणतं हे कळायला मार्ग नाही. पण ‘उजव्या’ विचारसरणीची ‘समरसता’ त्यातून स्पष्ट दिसते.

४. ‘टच बाई आणि भाषा श्टोरी’ या गोष्टीत सुषमा दातारानी घरकाम करणाऱ्या वीणाबाईंची कथा सांगितलीय. कामवाल्या बाईंच्या योग्य इंग्रजी शब्द वापरण्याच्या सवयीची टर उडवणारी, तिची भाषा प्रमाणभाषा नाही असं कौतुकानं (?) पण आवर्जून सांगणारी, ‘कामवाली बाई’ या वर्गाच्या लैंगिक चारित्र्यावर शंका घेण्याचा प्रयत्न करणारी अन् तिच्या भाषेला थेट ‘अशुद्ध’ म्हणणारी ही कथा बोलण्यातल्या अन् वर्तनातल्या भाषेवर असणाऱ्या ब्राह्मणी, वर्चस्ववादी भाषेच्या पगड्याचं उत्तम उदाहरण ठरावी. या विचाराच्या मुळाशी प्रमाणमराठीभाषक ब्राह्मणी विचारसरणीच्या लोकांच्या मनात असणारा भयगंड आहे. ही

कथादेखील साधारणतः याच विचारसरणीवर बेतलेली वाटते. अन्यथा कथेच्या शेवटी ‘भाषा अशुद्धीबद्दल क्षमस्व’ असं लेखिकेनं म्हटलं नसतं. कथेतल्या सुनीता नामक प्राध्यापिकेला स्वतःच्या मुलाच्या इंग्रजी बोलण्याचा त्रास होत नाही, की गंमत वाटत नाही, आश्चर्य तर मुळीच वाटत नाही. पण याच सगळ्या गोष्टी तिला वीणाबाईंच्या संदर्भात वाटत राहतात. भाषासमाजशास्त्रातली वर्गभेदांची कल्पना आपल्यासमोर सुनीताच्या रूपात उभी राहते. विनोदनिर्मितीसाठी सुषमा दातार थेट ‘कामवाली बाई’ या वर्गाच्या चारित्र्यावर संशय घेतात. पान ८३ वरचं वाक्य पहा. “त्यांनी पहिल्याच दिवशी बाबाबरोबर त्यालाही ‘सर’ करून टाकलं होतं.” यापुढं कंसात त्या ‘सर’ चा अर्थ ‘जिकणे’ नाही असं सुचवतात. कामवाली बाई अन् घरचा मालक यांच्यामधल्या संबंधांबाबत कथा-कादंबऱ्या-चित्रपट जे दाखवतात त्याचाच हा प्रकार. ‘आईला ‘मॅडम’ अन् बाबांना ‘सर’ केलं’ असं वाक्य आलं असतं तर चारित्र्यहननातून विनोदनिर्मितीची गरज भासली नसती. कथेची नायिका असणारी वीणाबाई ‘अशुद्ध’ म्हणजे इंग्रजीमिश्रित बोलते, ती अल्पशिक्षित आहे, रंगरूपानं ‘काळी बेंदरी’ आहे (असं तिच्याच तोंडून वदवण्यात आलंय), तिचं नाव तिच्या रंग-रूपाशी विसंगत आहे. अन् अशी नायिका प्रमाणभाषा बोलत नाही. भाषेविषयी प्रमाण मराठीभाषकांकडून केल्या जाणाऱ्या कुरघोडीच्या ब्राह्मणी राजकारणाचं याहून चांगलं उदाहरण ‘दिवाळी अंक २०१२’ मध्ये नाही.

‘पालकनीती’ला ‘महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ’कडून अनुदान मिळतं. शिक्षण, पालकत्वाबद्दल उदार, पुरोगामी मतांचा मराठीतून प्रसार करण्याचं काम ‘पालकनीती’न करावं म्हणून हे अनुदान मिळत असणार. ‘पालकनीती’चा इतिहास अन् संपादकीय धोरण पाहता हे मासिक शिक्षणातल्या प्रगत विचारांचं समर्थन, प्रचार-प्रसार करताना दिसतंय, मात्र त्यात जास्त काटेकोरपणाची गरज आहे, म्हणून हे पत्र लिहिण्याचा विचार केला. अंक सहज वाचताना जाणवलेल्या गोष्टी इथं नमूद केल्यात. हिंदीमध्ये ‘संदर्भ’सारखी नियतकालिक स्वतःच्या प्रकाशनाला जास्त चांगलं बनवण्यासाठी विविध अभ्यासकांकडून त्यांच्या मासिकाची काटेकोर ‘अंतर्गत समीक्षा’ करून घेतात. अशी समीक्षा ‘पालकनीती’ करून घेत असेल तर उत्तम, पण नसेल तर एक चांगली कल्पना म्हणून याचा विचार करायला हवा.

kishore_darak@yahoo.com

शिक्षणमाध्यम विशेषांकावरील आपल्या प्रतिसादाबद्दल धन्यवाद. ‘धेडगुजरी’ हा शब्द ‘भाषिक सरमिसळ’ याच अर्थाने अनेक शब्दकोशातही दिलेला आहे, आणि त्याच अर्थाने तो अंकामध्येही आहे. आपण आपल्या पत्रात त्याची निर्मिती, त्याला असणारे जातीय रंग, स्वरूप उकलून दाखवले आहे, त्याबद्दल धन्यवाद. मात्र हा शब्द वापरण्यामध्ये कुणाचाही अधिक्षेप करण्याचा आमचा, वा लेखकांचाही हेतू नाही याबद्दल खात्री बाळगावी. तसेच भाषा ही नेहमीच प्रवाही असते, अनेक शब्दांचे जुने अर्थ बदलतात, नवीन अर्थ जोडले जातात. तरीदेखील जात, धर्म, वंश तसेच स्त्रियांविषयक अवमानकारक शब्दांचा, भाषेचा वापर केलाच जाता कामा नये, अशीच पालकनीतीची भूमिका सदैव राहिलेली आहे.

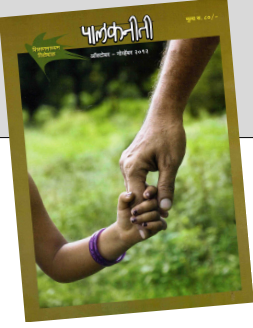
लेखांमध्ये किंवा लेखकांच्या परिचयामध्ये पुण्याबाहेरच्या संस्थांचा आम्ही आवर्जून उल्लेख केला होता. कारण अशा संस्थांच्या

कामाची दखल घेणे आणि अधोरेखित करणेही आम्हाला महत्वाचे वाटले. नाही म्हटले तरी पुण्या-मुंबईसारखी शहरे संधी-संचित असतात, मानवी संसाधनांसकट अनेक संसाधने इथे सहज आणि विपुल प्रमाणात उपलब्ध असतात, ही वस्तुस्थिती आहे. तिथे काम उभे करणे, वाढवणे अवघड नाही. याउलट निम-शहरे किंवा छोट्या गावांमधली परिस्थिती असते. अर्थात वाचकापर्यंत आपले म्हणणे पोचावे असाच हेतू असल्याने आपले म्हणणे गंभीरपणेच घेतलेले आहे. आपण काढलेला अर्थ पाहून वाईट जरूर वाटले. एक विचारावेसे वाटते, लेखात काही म्हटलेले असले तरीही वाचनाच्या विचारवृत्तीचाही अर्थ लावण्यावर परिणाम साहजिकच असतो, आपण कशा चप्प्यातून पाहतो तसाच अर्थ निघतो, ह्याकडे तुम्हीही पाहत आहात ना? हे म्हणावेसे अशाकरता वाटले, की तुम्ही 'टच बाई...' या कथेबद्दलही म्हटले आहेत.

'टच बाई...' ही कथा आहे. तिला लेखकाच्या किंवा मासिकाच्या संपादकांच्या दृष्टिकोनाचे दर्शन मानले जाऊ नये. ती कथा कुणाला आवडावी किंवा आवडू नाही, याबद्दलही कुणाचा आग्रह असायचे कारण नाही. ललित वाङ्मयाला वैचारिक लेखाचे मापदंड लावू नयेत. तरीही या सगळ्या चर्चेचा उपद्रव्याप आपण करत आहोत, कारण त्यातून काही सापडावे आणि ते घेऊन पुढे जाता यावे.

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाकडून मिळणाऱ्या अनुदानाशी आपण जोडलेला बादरायण संबंध संपूर्णतया गैरलागू आहे. तुमच्यासारख्या अनुभवी आणि समंजस लेखकाने तो लावावा याचेच आश्चर्य वाटते.

संपादक

किशोर दरक यांच्या पत्राला सुषमा दातार यांनी पाठवलेला प्रतिसाद

पालकनीती दिवाळी २०१२ मधील माझ्या 'टचबाई आणि भाषा श्टोरी' या कथेवर आलेल्या किशोर दरक यांच्या टिप्पणीला माझा प्रतिसाद.

मुळातच एक महत्वाचा मुद्दा - ही एक हलक्याफुलक्या धाटणीनं लिहिलेली कथा आहे. परंतु किशोर दरक यांनी त्याकडे 'माणसांच्या आत्मसन्मानाचा फारसा विचार न करता गंभीर धाटणीनं लिहिलेला भाषाविषयक लेख' अशा स्वरूपात पाहिलेलं दिसतं. विनोदी कथा लिहितानाही, लेखकानं अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या नावाखाली मानवी मूल्यांची पातळी सोडू नये हे मी मानते आणि तशी मी सोडली आहे असं मला अजिबात वाटत नाही. मी जरी जात मानत नसले तरी मी ज्या वातावरणात वाढले त्याचा पगडा पूर्णपणे घालवून टाकणं लेखिका म्हणून मला शक्य नाही. कुठल्याच लेखकाला तो शक्य होतो असं मला वाटत नाही.

कथानायिकेची पुरोगामी भूमिका जरी गोंधळलेली असली तरी ती विवेकी, सहिष्णू वृत्तीसहित या कथेत येते. कथा लिहिताना जी भूमिका मी सुनीताला दिली आहे ती वीणाबाईविषयी कौतुकाचीच आहे. कमी लेखण्याची, अपमान करण्याची नाही. अशा 'टचबाई' मी अनुभवल्या आहेत. त्यांच्या माझ्या मैत्रीत त्यांची किंवा माझी भाषा, जात आड येत नाही. कथा म्हणून रचना करताना काही सृजन-स्वातंत्र्य मी जरूर घेतलेलं आहे.

मुद्दा क्र १. 'धेडगुजरी' हा शब्द सामान्यपणे 'भाषिक सरमिसळ' असली म्हणजे सरसकट वापरला जातो. अथेड म्हणजे अर्धवट याचा अपभ्रंश 'धेड' असा होऊन हा शब्द आला असावा, असं मला आतापर्यंत वाटत होतं. तरीही त्या शब्दाबाबतचा खुलासा करण्याबद्दल

आभार.

मुद्दा क्र २. या कथेत वीणाबाईच्या इंग्रजी शब्द वापरण्याची टर उडवली आहे, असं मला अजिबातच वाटत नाही. तसे कुठलेही शब्द, वाक्यरचना मला शोधूनही सापडली नाही. उलट त्यांच्या बोलण्याच्या मिश्र धाटणीतले फक्त इंग्रजी शब्दच सुनीताला स्पष्ट कळतात, एवढंच म्हटलं आहे. इतके इंग्रजी शब्द यांच्या बोलण्यात कसे, याचं फक्त आश्चर्य आहे. 'यांच्या बोलीभाषेची ही सुरेल पण अगम्य धाटणीतरी कुठली? या सुरेल आणि सदैव झंकारणाऱ्या वीणाबाई विनय, सुनीता, ऋतुराजच्या फ्यामिलीत दाखल झाल्या' असं म्हटलं आहे. भाषेचं राजकारण, ब्राम्हणी वर्चस्ववाद, त्यातला भयगंड असे अनेक मुद्दे मला विपर्यस्त वाटतात. उलट विविध भाषिक भागांचा, माणसांचा, त्यांच्या जाती-धर्माचा संस्कार-संपर्क होत गेल्यावर भाषाशुद्धी ही संकल्पना अधिकाधिक अस्पष्ट होत जाते असं ही कथा सांगते असं मला पुनःपुन्हा त्रयस्थपणे वाचल्यावरही जाणवलं.

मुद्दा क्र ३. सर करणे व सर म्हणणे, या शब्दांवरच्या कोटीसंबंधात - कामवाल्या बाईच्या लैंगिक चारित्र्यावर शंका घेणारी कथा असा काढलेला अर्थ तर मला पूर्णपणे विपर्यस्त वाटतो. त्यामुळे त्याबद्दल मला काहीही म्हणायचे नाही.

मुद्दा क्र. ४. सुनीताला वीणाबाईची भाषा अशुद्ध वाटते असं तिच्या तोंडी किंवा लेखिकेची टिप्पणी म्हणूनही कुठंच आलेलं नाही. वीणाबाईच्या बोलीभाषेला भाषा-फ्यूजन आणि अॅक्सेंट फ्यूजन असंच फक्त म्हटलं आहे. मुलाच्या बोलीभाषेतलं मिश्रण सुनीताला नेहमी खटकतं याचा उल्लेख कथेच्या सुरवातीलाच आला आहे. नंतरही मुलाच्या बोलण्यासंदर्भात 'सुनीताला कुठल्याही प्रकारची भाषिक टीका करायचा

चान्स न देता' असा उल्लेख आहे. सुनीताच्या स्वतःच्या घरातल्यांच्या संस्कृत / हटके /उच्चारायला अवघड असं मुलाचं नाव ठेवण्याच्या वृत्तीवरही टीका-टिप्पणी आहेच कथेत. कथेच्या शेवटी भाषा अशुद्धीबद्दल क्षमस्व ही दिलेली टीप लेखिकेनं स्वतः कथा लिहिण्यासाठी निवडलेल्या भाषेविषयी, पद्धतीविषयी आहे, वीणाबाईच्या भाषेविषयी नाही, हे पुरेसं स्पष्ट आहे.

मुद्दा क्र. ५. वीणाबाईच्या कार्यपद्धतीसंबंधी, दिसण्यासंबंधी सुनीताचं निरीक्षणही कौतुकाचं आहे असं वापरलेल्या शब्दरचनेवरून स्पष्ट होतं. बघा - 'बाईंनी (हे आदरवाचक संबोधन आहे. नोंद घ्यावी) आधीच आटोपशीर, नीटनेटक्या..... तुकतुकीत काळा वर्ण रापला नव्हता..... एकदम फिट असलेल्या टचबाईचा मॅजिक टच तत्परतेनं स्वयंपाकघराला उजळवू लागला.' ती स्वतः तिच्या नावाची कथा सांगते, कारण घरकाम करणाऱ्या स्त्रियांमध्ये वीणा हे नाव अपवादानंही दिसत नाही म्हणून त्याचा खुलासा आहे. ते कथेच्या तर्कसुसंगतीत चपखल बसतं आहे. ती स्वतःला काळीबेंद्री म्हणते कारण ती काळी आहे, हे तिला मान्य आहे. आपलं नाव आणि रूप विसंगत आहे असं तिला वाटतं. तसं ते कुठल्याही जातीच्या, व्यवसायाच्या व्यक्तीला वाटू शकतं.

कथेच्या शेवटी टीप दिली आहे त्यात प्रतिसादाचं स्वागत करू असं म्हटलं आहेच. आपल्या लेखनाचं कोण कसं इंटरप्रिटेशन करेल हे सांगता येत नाही. ते अभिप्रेत असलेल्यापेक्षा किती तरी वेगळं, विपर्यस्तही येऊ शकतं हाही लेखकासाठी शिकण्याचाच भाग. प्रतिसादाबद्दल धन्यवाद.

sushamadatar@gmail.com

‘धेड’ ही गुजरातेतील बरीच लोकसंख्या असलेली एक पूर्वास्पृश्य जात. परंतु मराठीमध्ये ‘धेडगुजरी’ हा शब्द रूढ झाला तो भाषाभाषांची (उदा. गुजराती - मराठीची) भ्रष्ट भेसळ अशा अर्थी. हा शब्द मराठीत प्रचलित झाला, तेव्हा त्यामध्ये ‘धेड’चा जातिवाचक संबंध गळून पडला. तरीही तो शब्द ‘अस्पृश्य’ मानायचा? हिंदी-इंग्लिश शब्दांची वेडीवाकडी भेसळ करून मराठी भाषेचा बाज - डौल बिघडवून भाषेचा विचका करणे हे एका शब्दात सुचवण्यासाठी ‘धेडहिंदी-इंग्रजी’ हा अस्तित्वात नसलेला शब्द भाषिक साम्राज्यशाही या लेखामध्ये योजला. भाषा प्रवाही असली पाहिजे. ‘भिन्न भाषांमधील शब्द चुकीच्या पद्धतीने घुसडून मूळ भाषेचा चुथडा करणे’ अशा अर्थी दुसरा एखादा सुटसुटीत - चपखल शब्द उपलब्ध झाला तर ते स्वागतार्हच.

सुलभा ब्रह्मे

अभिनंदन

बेळगाव भागातील अनेक गावांमध्ये १९७२ पासून काम करणाऱ्या श्री. शिवाजीभाऊ कागणीकर यांना २०१२ चा महाराष्ट्र फाऊंडेशनचा ‘सामाजिक कार्यकर्ता पुरस्कार’ नुकताच देण्यात आला.

खेड्यांमध्ये शाश्वत विकासाच्या दिशेने सुधारणा व्हाव्यात, वंचित गटांच्या जगण्यात न्याय-समता-शांती यांचा प्रत्यक्ष अनुभव यावा म्हणून त्यांनी सातत्यानं काम केलं. शिक्षण - रोजगार - पाणी प्रश्न - शेतीमध्ये पर्यावरणपूरक पद्धतींचा उपयोग - वंचितांना हक्क मिळवून देणं अशा अनेक स्तरांवर त्यांची धडपड निरंतरपणे चालू आहे.

पंधरा-वीस खेड्यांमधल्या बाया-बापड्यांची, पोराबाळांची, तरुणांची, माऊल्यांची, गरिबांची चिंता वाहण्यासाठी, त्यांच्या संसाराला हातभार लावण्यासाठी त्यांचा हा ‘भाऊ’ गुंतून गेलेला आहे.

त्यांच्याइतकी साधी राहणी, त्यांचा एका पिशवीत मावणारा संसार, सगळ्यांसाठी काम करता यावं म्हणून स्वतःचा संसार न मांडणं हे आता दुर्मिळ किंबहुना एकमेव उदाहरण असावं !

२००३ साली पालकनीतीचा ‘सामाजिक पालकत्व पुरस्कार’ शिवाजीभाऊंना देण्यात आलेला होता.

त्यांच्या पुढच्या वाटचालीला पालकनीती परिवाराच्या शुभेच्छा!

१. किशोर दरक यांच्या लेखामध्ये 'पुणेरी मराठी ही प्रमाणभाषा का मानावी?' असा प्रश्न उपस्थित केला गेला आहे. तो योग्यच आहे. जर ते म्हणतात त्याप्रमाणे पुणेरी मराठी ही प्रमाणभाषा झाली असेल, तर ती बदलण्यास कोणाचाही आक्षेप असण्याचे कारण नाही. पण शंभर वर्षांपूर्वी पुणेरी मराठी ही प्रमाणभाषा का ठरली, याची ऐतिहासिक मीमांसा केल्यानंतर, याबाबत आता नेमके काय करावे - कोणी करावे - आणि ते (निदान बहुजन) समाजाने स्वीकारावे यासाठी काय पावले उचलावी - याचे नेमके उत्तर त्यात सापडले नाही. 'प्रमाणभाषा असावी', असे निसटते विधान त्यांनी (नाईलाजाने) केले आहे. पण त्याबाबत पुणेरी मराठीवर आक्षेप नोंदवताना, वरील प्रश्नांना उत्तरे देणारी कोणतीही भूमिका त्यांनी मांडलेली नाही.

२. बाराव्या शतकात युरोपात छपाईच्या नव्याने प्राप्त झालेल्या कलेमुळे वाङ्मयीन व्यवहाराचे परिमाणच बदलले. सामाजिक-वैचारिक व्यवहारामध्ये त्यातून मोठे गुणात्मक बदल झाले. विचारांचा - वाङ्मयाचा प्रसार वेगाने व प्रचंड प्रमाणात होऊ लागला. लॅटिनपेक्षा स्थानिक युरोपियन भाषांतून वाङ्मय प्रसारित होऊ लागले. युरोपमध्ये त्यातून क्रांती झाल्या. पण त्याही वेळी स्थानिकांतील प्रमाणभाषा म्हणून पुन्हा तेथील अभिजनांचीच भाषा रूढ झाली. ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर ते भारतातदेखील होऊ लागले. छपाईच्या प्रसारातून लिखित भाषा आणि प्रदेशानुसार बदलणारी बोलीभाषा यातील फरक कमी कमी होत जाणे अपरिहार्य ठरत नाही काय? साहजिकच अशा वेळी अभिजनवर्गाची असणारी लिखित भाषाच प्रमाणभाषा म्हणून, बोलीभाषापेक्षा प्रभावी होत जाणे, हे घडले नाही, असा इंग्लंड - जर्मनी - फ्रान्स - चीन - रशिया यांच्यासहित जगात एक तरी देश आहे काय? दरक यांच्या मांडणीनुसार देशी अभिजनांची भाषा (प्रमाण पुणेरी मराठी) आणि पूर्णतः अज्ञात परकीय भाषा (इंग्रजी) यांच्यात (मराठी) बहुजनांच्या दृष्टीने काहीही फरक नाही. हा अनुभव आज कोणत्या बहुजनांनी केव्हा घेतला, हे जाणून घेण्यास मी उत्सुक आहे. दरक यांचे विधान स्वीकारण्यास फारच मोठ्या वैचारिक धाडसाची गरज आहे. तेवढे माझ्यात नाही. त्यांचे असेही म्हणणे आहे की, एक तर प्रत्येकाला त्याच्या बोलीभाषेतून शिकवा. नाही तर इंग्रजी माध्यमाचाच स्वीकार करा. या त्यांच्या भूमिकेला कोणत्याही तर्काचा - व्यवहाराचा - अनुभवाचा आधार असल्याचे दिसत नाही. त्यांचे हे मत मराठी माध्यमासाठी आग्रह धरणाऱ्यांबाबतच्या आत्यंतिक पूर्वग्रहातून मांडले गेले आहे, असे वाटते.

३. अभिजनांची भाषा हीच प्रमाणभाषा बनते, हा आपल्याला न आवडणारा इतिहास काळात मागे जाऊन बदलता येणे कोणाला शक्य आहे? प्रमाणभाषेच्या निर्मितीप्रक्रियेला कोणता नवा पर्याय दरक यांच्याकडे

आहे? प्रमाणभाषा-लेखन असे काही असल्याशिवाय साहित्यनिर्मिती - प्रसिद्धी - संगणकीकरण शक्य आहे काय? जर असेल तर कसे शक्य आहे? आणि जर नसेल तर आता शंभर वर्षांनंतर कोणती बोली अथवा लिखित भाषा प्रमाण असावी - ती कशी ठरवावी - या पैकी एकादेखील प्रश्नाचे स्पष्ट उत्तर त्यांनी दिलेले नाही.

४. जर समाजाची रचनाच वर्गीय वळणाने जाणारी असेल, तर भाषा त्याला अपवाद असू शकत नाही. पण म्हणून प्रमाणीकरणालाच आक्षेप घेणे, हे मानवी इतिहासाकडेच, केवळ नकारात्मक मानसिकतेने पाहण्याचेच उदाहरण आहे.

५. "ज्याला कशाला आज आपण मराठीतील ज्ञान किंवा ज्ञानाचं माध्यम म्हणून ओळखतो, त्या सर्व गोष्टींचे उगमस्थान इंग्रजी भाषेत किंवा संस्कृतीत आहे" हे किशोर दरक यांचे विधान अत्यंत धक्कादायक आहे. त्यांचे हे विधान वाचून मला ज्ञानेश्वर - तुकाराम - नामदेवांपासून मराठीतील सर्व जाती धर्मातील संतांच्या ओव्या, अभंग - पंडित कवींच्या वाङ्मयीन रचना, संस्कृत तसेच प्राकृतातील उत्तम काव्ये, नाटके, तत्त्वज्ञानातील टीका, गणितातील - खगोलशास्त्रातील अतिशय महत्त्वपूर्ण सूत्रे - निरीक्षणे सर्व काही मातीत गेल्याचे दुःख करावे, की इतक्या उशिराने का होईना, पण अव्वल इंग्रजी कालखंडातील नवशिक्षितांनदेखील न उमगलेले एक 'नवे सत्य' दरक यांच्या माध्यमातून गवसल्याचा आनंद करावा, हेच कळेनासे झाले.

६. भारतीय परंपरेतील जात - लिंगविशेष तुच्छतेचा - विषमतेचा - शोषणाचा भाग नाकारायलाच हवा. युरोपियनांची गेल्या पाचशे वर्षांतील संशोधक - जिज्ञासू बुद्धी - सांस्कृतिक - शास्त्रीय क्रांती हे अत्यंत अनुकरणीय आहेत, यात शंकाच नाही. त्यातून युरोपने गेल्या पाचशे वर्षात जी ज्ञानक्रांती केली, त्याबद्दल आपण कृतज्ञच असायला हवे. पण तरीही दरक यांच्या वरील विधानात दिसून येणारी भारतीयांच्या इतिहासाबद्दलची इतकी टोकाची घृणा ही दुःखदायक आहे. त्यावर स्वतंत्र लेखनाचीच गरज आहे. पण तो आत्ताचा विषय नाही.

७. मुळात ज्याला दरक इंग्रजी संस्कृतीमधील ज्ञान म्हणतात, त्यातील काही इंग्रजांना ज्ञात कसे झाले, याचा विचार त्यांनी केलेलाच नाही. अकराव्या शतकापासून भारतीयांच्या अंकलेखन - गणितीय पद्धती - हिशेबपद्धती या अरबांच्या माध्यमातून पाश्चिमात्य देशांमध्ये पोहोचल्या, तेथे त्या व्यवहारातून लोकप्रिय झाल्या, त्यांचे प्रमाणीकरण झाले. त्यातूनच युरोपमध्ये व्यापारी विकास शक्य झाला. अरब हे त्याकाळी वैचारिक पातळीवर अधिक उदार भूमिका बजावत होते. याचा इतिहास दरक यांना ज्ञात नसल्यानेच त्यांनी असे टोकाचे आधारशून्य विधान केले आहे.

विपुला अभ्यंकर यांच्या पत्राला किशोर दरक यांनी पाठवलेला प्रतिसाद

१. मुद्दे क्र. १ ते ३ विषयी : १.१

प्रमाणभाषा ही अपरिहार्य आहे हे विपुला अभ्यंकरांनी सुचवलेलं विधान मला अंशतः मान्य आहे. जगात सगळीकडंच प्रमाणभाषा आहेत, हीदेखील वस्तुस्थिती आहे. पण माझ्या मते - प्रमाणभाषा ही सगळ्यांनी स्वीकारलेली असते, की ती बहुसंख्यांवर लादलेली असते. हे संपूर्ण समाजाला माहिती असणं गरजेचं असतं. जगभरात सगळीकडं 'अभिजनांची भाषा प्रमाणभाषा बनते' हे खरं असलं तरी 'बनते' या क्रियापदात जो passive (निष्क्रिय) किंवा automatic (आपोआप घडणारी क्रिया) असा भाव आहे तसं प्रमाणभाषेबाबत घडत नसतं. प्रमाणभाषा 'लादली जाते' असं म्हटल्यावर लादणारी agency शोधावी लागते, त्या agency चा हेतू शोधावा लागतो अन् 'लादली जाण्या' च्या अंगानं शोध घेतला तर भाषेचा निराळा इतिहास आपल्याला समजू शकतो. शालाबाह्य मुलांचा अभ्यास करताना काही अभ्यासक गळतीचं प्रमाण (drop out rate) बघतात तर काही अभ्यासक तेच आकडे push out rate म्हणजे बाहेर फेकलं जाण्याचं प्रमाण म्हणून बघतात. एकाच संख्येविषयीच्या संपूर्ण भिन्न आकलनामुळं शिक्षणाचं पूर्णतः वेगळं चित्र दिसतं, तसंच आपण प्रमाणभाषा 'बनणे' अन् 'लादली जाणे' विषयी करायला हवं.

१.२ "एक तर प्रत्येकाला त्याच्या बोलीभाषेतून शिकवा नाहीतर इंग्रजी माध्यमाचा स्वीकार करा" असं विधान अभ्यंकरांनी माझं विधान म्हणून quote केलंय.

१.२.१ माझ्या लेखात 'बोलीभाषा' म्हणजे dialect असा उल्लेख मी केलेला नाही. किंबहुना राजकीय भूमिका म्हणून मी माझ्या लेखनाच्या-संभाषणाच्या भाषेशिवाय इतर भाषांना, विशेषतः आदिवासी, दलितांच्या भाषांना बोलीभाषा म्हणण्याची चूक किंवा धूर्तपणा करत नाही. 'बोलीभाषा' ही संज्ञाच जगभरात प्रमाणभाषांकडून इतर भाषांचं खच्चीकरण करण्यासाठी वापरली जाते. त्यामुळं आपण बोलीभाषा हा शब्द वापरू नये असं मला वाटतं.

१.२.२ मी मराठी-इंग्रजी अशा मिश्र माध्यमाच्या शाळांचा उल्लेख केलाय तो अभ्यंकरांच्या वाचनातून सुटला असावा (दिवाळी अंक पान ४१) मुलांना त्यांच्या-त्यांच्या परिसराच्या किंवा परिचयाच्या भाषेतून प्राथमिक शिक्षण मिळणं हा त्यांचा मूलभूत अधिकार आहे असं मी म्हटलंय. पण ते शक्य नसेल तर अपरिचित भाषांमध्ये इंग्रजी भाषा ही महत्वाची निवड आहे, बहुजनांना 'प्रमाणमराठी' काही शब्दांच्या अन् व्याकरणीय रचनेच्या स्वरूपात परिचित असली तरी आपल्याकडच्या प्रमाणभाषेचं राजकारण त्याच्या पुढचं आहे. प्रमाणभाषेतून जे अनुभव शिकवले जातात, ज्या दैनंदिनीची (every day) नोंद घेतली जाते ते जवळपास पूर्णतः ब्राह्मणी असतात. म्हणूनच तर भाषेचा वापर हा

शाळांमधल्या 'हिंसे'चा पहिला प्रकार मानला जातो. स्वातंत्र्योत्तर काळातल्या भारतीय शिक्षणाचा आढावा घेताना 'राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५' च्या S.C.S.T. मुलांच्या शिक्षणाच्या प्रश्नांचा अभ्यास करणाऱ्या झोट गटाने 'ब्राम्हणीकरण' व 'संस्कृतीकरण' (brahmanisation and sanskritisation) ही त्याची व्यवच्छेदक लक्षणं असल्याचं म्हटलंय. या लक्षणांचे निर्देशक म्हणून पहिला उल्लेख ब्राम्हणी भाषेचाच करण्यात आलाय.

१.२.३ बहुभाषक समाजांमध्ये मुलांना त्यांच्या त्यांच्या भाषेत शिक्षण देणं शक्य आहे का? माझ्या भूमिकेला व्यवहाराचा काही आधार आहे का? अशा रास्त शंका अभ्यंकर यांनी उपस्थित केल्यात. २००६ नंतर ओडिशामध्ये 'सर्व शिक्षा अभियाना'तर्गत १० आदिवासी भाषा माध्यमभाषा म्हणून शाळांमध्ये आणण्याचा प्रयत्न चालू आहे. या भाषा घटनेतल्या अनुसूचनातल्या (Schedule) नाहीत हे विशेष. त्याहून महत्वाचा प्रयोग १९९० च्या दशकापासून पपुआ न्यूगिनी (Papua New Guinea - PNG) इथं पाहता येऊ शकतो. फक्त ५५ लाखांच्या आसपास लोकसंख्या असलेल्या या देशात ८०० पेक्षा जास्त भाषा बोलल्या जातात. १९९०च्या दशकात एकाच वेळी ३५० पेक्षा जास्त माध्यमांच्या शाळा तिथल्या सरकारनं सुरू केल्या. जगातली सर्वाधिक बहुभाषकता असणारा इतका छोटा देश (हा देश जगाच्या नकाशात वाचकांनी शोधावा) मुलांच्या शिक्षणाविषयी अभूतपूर्व असं काय करू शकतो याचं PNG हे उदाहरण आहे. त्यामुळं व्यवहाराचा, अनुभवाचा आधार आहे, प्रश्न आहे तो राजकीय इच्छाशक्तीचा अन् प्रमाणभाषकांच्या भाषिक किल्ल्यांना हादरे देण्याचा.

१.३ लिखित किंवा प्रमाणभाषा कशी ठरवावी या प्रश्नाचं उत्तर देणं म्हणजे काय? प्रमाणभाषेचं एखादं prescription असत नाही. पण तिच्या काही sites असतात, शालेय व्यवहारात क्रमशः 'प्रमाणभाषे' सोबतच त्या भाषेच्या इतर प्रकारांमधले व तदनुषंगिक संस्कृतीमधले शब्ददेखील प्रमाणभाषा म्हणून आले तर एक म्हणजे भाषा प्रवाही राहिल अन् दुसरं म्हणजे संपूर्ण शिक्षणव्यवस्थेची भाषाविषयक संवेदनशीलता वाढू शकेल. या प्रश्नांची उत्तरं शोधण्यात अनेकांनी आपल्या हयाती घातल्यात. त्या प्रश्नांचं 'थोडक्यात' उत्तर देणं शक्य नाही. या लेखात माझा प्रयत्न प्रश्न समजावून घेण्याच्या पातळीवर रेंगाळतोय.

२. मुद्दा क्र. ४ विषयी : मी प्रमाणीकरणाला म्हणजे प्रमाणीकरण या प्रक्रियेलाच आक्षेप घेतला नाही (दिवाळी अंक पान ३५, कॉलम ३) तर भाषेच्या ब्राह्मणी, पुरुषी प्रकारच्या प्रमाणीकरणाची प्रक्रिया समजावून घेण्याचा प्रयत्न केलाय. समाजाची रचना मी 'वर्गीय' अशा स्वरूपात देखील मानतो पण त्याहून जास्त समाजाच्या 'जातीय' रचनेबद्दल

मी इथं लेखन केलंय.

३. मुद्दे क्र. ५ ते ७ विषयी : “ज्याला कशाला आपण मराठीत ज्ञान म्हणतो...” हे माझं डॉ. अभ्यंकरांनी उद्धृत केलेलं विधान.

३.१. लेखाच्या सुरुवातीला मी ‘आपण’ कोण आहेत याचा उल्लेख केलाय. हे ‘आपण’ ज्याला कशाला ज्ञान मानतात त्याची चर्चा करण्याचा अन् त्याचं राजकारण जाणून घेण्याचा प्रयत्न मी केलाय. त्यामुळं ‘आपण’ नेहमी पाश्चिमात्य जगाकडं डोळे लावून बसलेलो असतो हे विधान निराधार नाही. एक-दोन उदाहरणं - ‘आपल्या’ समाजात सतीची चाल होती व डॉ. राजाराममोहन रॉय यांनी ती प्रथा बंद पाडण्याचा प्रयत्न केला - असा इतिहास शाळांमधून शिकवला जातो. यामध्ये सतीची चाल बंद पाडावी असा विचार इंग्रजांच्या येण्यानं बळावत गेल्याचं सांगितलं जातं. प्रश्न असा पडतो की ‘आपल्या’ समाजात सतीप्रथा नसलेल्या अनेक जाती, जमाती, पंथ, धर्म होते. मग उच्चजात-वर्गीय प्रथेला ‘आपली’ म्हणून शिकवण्याचं कारण काय? तुलना इंग्रजांशी करून ‘आपल्या’ समाजाकडं बघण्याची परंपरा तथाकथित Bengal Renaissance पासून सुरू आहे. ब्राह्मणांनी मांसाहार सुरू केल्यानंतर (म्हणजे ते वेदकाळात मोठ्ठ्या प्रमाणावर करत व नंतर पावित्र्याच्या कल्पनेमुळं, जातश्रेष्ठत्व अबाधित राहण्यासाठी त्यांनी बंद केलं होतं) त्याचा अभ्यास करणारे एम्. एन्. श्रीनिवासांसारखे अभ्यासकदेखील त्या प्रक्रियेला westernisation (पाश्चिमात्यिकरण) म्हणतात. इथल्या दलित-आदिवासींनी मांसाहाराची पद्धत त्यागलेली नसतानादेखील ब्राह्मणांच्या मांसाहाराला त्यांचं dalitisation (दलितिकरण) किंवा tribalisation (आदिवासीकरण) म्हटलं जात नाही. एखादी गोष्ट ‘ज्ञान’ म्हणून गणली जाण्यासाठी ती कुणी सांगितलीय ते महत्त्वाचं समजलं जातं. उदाहरणार्थ, भरत नाट्यमूसाखा आता शास्त्रीय गणला जाणारा नृत्यप्रकार. जेव्हा भरत नाट्यम् देवदासी करायच्या तेव्हा तो नृत्य प्रकार ‘खालच्या दर्जाचा’ होता, पण उच्च जातीयांनी,

राजदरबारानी हा प्रकार आपलासा केल्यानंतर भरत नाट्यम् ‘अभिजात’ कलाप्रकार बनलाय. जात अन् लिंगभावावर आधारित उतरंड असणाऱ्या समाजात श्रमाविषयीच्या ज्ञानाला ज्ञान मानलं जात नाही अन् ‘भारतीय’ ज्ञान म्हणून संस्कृतातल्या विविध रचनांचा मुख्यतः उल्लेख केला जातो.

अभ्यंकरांनी संस्कृतसोबत प्राकृताचा, मराठीचा उल्लेख केलाय हे मान्य. पण भारतीय ज्ञानाची कल्पना अजूनही textual आहे. हे सगळं ज्ञान, विशेषतः संस्कृतातलं ज्ञान भारतात आलेल्या orientalist लोकांनी मोठ्या प्रमाणावर प्रसृत केलं अन् त्यांचे माहितीदाते ब्राह्मण पुरुष होते हे ऐतिहासिक सत्य आहे. त्यामुळं भारतीय ज्ञानाविषयीची ‘घृणा’ मी व्यक्त करत नसून ज्ञानाचं राजकारण उकलण्याचा प्रयत्न करतोय हे स्पष्ट आहे. भारतीयांचं ‘ज्ञान’ देखील पाश्चिमात्यांनी आपल्याकडं आणल्यामुळं महत्त्वाचं मानलं गेलंय, हे लक्षात घेतलं तर माझं विधान आधारशून्य नाही. जी भाषा दलितांनी नुस्ती ऐकली तरी कानात शिसं ओतावं अशी धर्माज्ञा होती त्या भाषेतलं ज्ञान, स्वतः त्या भाषेची परंपरा असणारे लोकदेखील, पाश्चिमात्यांनी त्या ज्ञानाचा स्वीकार केल्यानंतर मान्य करू लागलेत. जेत्यांची, वरच्या वर्गाची मान्यता मिळणं ही एखाद्या गोष्टीला ज्ञान समजल्या जाण्याच्या प्रक्रियेतली महत्त्वाची पायरी असल्याचं आपल्याला ज्ञानाचं समाजशास्त्र शिकवतं. माझ्या लेखातले ‘आपण’ अन् सत्ताधारी इंग्रज यांचे संबंध समानतेच्या पातळीवर कधीच नव्हते. म्हणूनच हे सगळे ‘आपण’ ज्याला ज्ञान म्हणतात ते ज्ञान इंग्रजीच्या प्रभावापासून मुक्त नाही हे लक्षात घ्यायला हवं.

भारतीयांच्या सगळ्या इतिहासाबद्दल टोकाची घृणा असण्याचं कारण नाही पण भाषेच्या प्रमाणीकरणाची, विशेषतः मराठीच्या प्रमाणीकरणाची गेल्या २-३ शतकांमधली प्रक्रिया जवळपास घृणास्पदच आहे, हे विसरता कामा नये.

kishore_darak@yahoo.com

चित्रबोध-१ : चित्रफिती संच विक्रीसाठी उपलब्ध

सु-दर्शन कलादालन आणि पालकनीती परिवार यांनी एकत्रितपणे मे २०१२ मध्ये चित्रबोध हा दृश्यकला-रसग्रहणवर्ग आयोजित केलेला होता. या रसग्रहणवर्गातील निवडक सत्रांच्या चित्रफिती तयार झालेल्या आहेत. (सुधीर पटवर्धन, दिलीप रानडे, वसंत आबाजी डहाके, सचिन कुंडलकर) हा चार चित्रफितींचा संच रु. २००/-ला उपलब्ध असून, स्वतंत्र चित्रफिती प्रत्येकी रु. ५०/- ला ही उपलब्ध आहे. चित्रबोध-१ रसग्रहणवर्गात सहभागी झालेल्यांसाठी हे संच सवलतीच्या दरात म्हणजे रु. १५०/- ला मिळू शकतील.

संच मिळण्याचे ठिकाण: सु-दर्शन कलादालन, अहिल्यादेवी शाळेजवळ,

शनिवार पेठ, पुणे - ३०, दूरध्वनी क्र. ०२०-२४४३०८०३,

संच मिळण्याची वेळ: संध्याकाळी ६ ते ९.

या रसग्रहणवर्गात सहभागी नसलेल्यांकरिता पालकनीतीच्या कार्यालयात हे संच उपलब्ध आहेत.

दूरध्वनी -०२०-२५४४१२३०, ८६०५९८१२६० वेळ : सकाळी १० ते संध्या. ६.

आई बाप व्हायचंय ?

डॉ. प्रतिभा कुलकर्णी

“गे ले तीन - साडेतीन महिने पाळी आली नाही काकू, काय कारण असेल ?”

छाया मला विचारत होती. छाया ही माझ्या मैत्रिणीच्या सुनेची बहीण. उच्चशिक्षित, मोठ्या कंपनीमध्ये वरच्या हुद्यावर नोकरी करणारी, अतिशय उत्साही. वय वर्ष २८, अविवाहित आणि वजन ९५ किलो !

“तीन का साडेतीन? तुझी पाळीची नक्की तारीख आठवते आहे का तुला?”

“नाही ना ! खरं तर माझी पाळी नेहमीच दोन - अडीच महिन्यांनी येते. ह्या वेळेला ती जरा जास्त लांबली आहे. खरं तर, मला वाटतंय येईल, पण ताई मागं लागली म्हणून आले.”

वाढलेलं वजन आणि सुटलेलं पोट ! अविवाहित असल्यामुळे योनिमार्गाद्वारे तपासणी करण्याचा प्रश्नच नव्हता.

“छाया, आपण तुझ्या काही तपासण्या करून घेऊ. नंतर मी तुला पाळी येण्यासाठी गोळ्या देते. त्यानंतर मात्र आपल्याला नियमित स्वरूपात तपासण्या करून ह्या प्रश्नाच्या मुळाशी जायला हवं.”

मी तिला थायरॉईडच्या प्रमाणाची, रक्तातील साखरेच्या प्रमाणाची, हिमोग्लोबिनची अशा काही तपासण्यांची यादी दिली. सोनोग्राफी करण्यासाठी चिठ्ठी दिली आणि सगळे निष्कर्ष घेऊन दोन-चार दिवसात मला भेटायला सांगितलं.

दोन-तीन दिवसांनी छायाचा फोन आला “काकू, मला ऑफिसच्या कामासाठी गोव्याला जावं लागतं आहे. मी पुढच्या आठवड्यात परत येईन. तेव्हा मी रिपोर्ट घेऊन येते.” दोन आठवडे छायाचा पत्ता नव्हता. नेमकी सहज भेटली तेव्हा मी तिच्या बहिणीकडे चौकशी केली.

“नाही आली का ती काकू? मी सांगते

तिला. तिच्या ऑफिसतर्फे कामाचं बक्षीस आणि प्रोत्साहन म्हणून त्यांना कुठेतरी छान सफरीला जायची संधी मिळते आहे. तिथे रिव्हर क्रॉसिंग, रॉकक्लाईबिंग असं सगळंच आहे म्हणे. पण मी तिला त्याच्या आधी तुमच्याकडे येऊन जायला सांगते.”

छाया आलीच नाही, ट्रिपला निघून गेली. सर्व प्रकारची मजा करून, सगळ्या प्रकारांचे धाडसी खेळ खेळून ती परत आली तेव्हा मला भेटूनही तीन-साडेतीन महिने झाले होते. आपल्याला सहा-सात महिने पाळी आलीच नाही हे तरी तिच्या लक्षात आलं होतं की नाही कुणास ठाऊक. आल्यानंतर सोनोग्राफी करायला गेली. त्या सोनोलॉजिस्टनंच मला फोन केला- “मॅडम, अड्डावीस आठवड्यांची प्रेग्नन्सी आहे!”

कुमारी मातांचा प्रश्न आपल्या समाजामध्ये फार पुरातन काळापासून आहे. पण अलीकडच्या काळामध्ये त्याचं स्वरूप आपल्याला बदललेलं दिसतं. लग्नपूर्व लैंगिक संबंधाबद्दल आजच्या तरुण-तरुणींची मतं वेगळी आहेत. तीस वर्षांपूर्वी, वीस-पंचवीस वयाच्या अविवाहित मुलीला तपासताना मनात शंका आली तरी तिचा कुणाबरोबर लैंगिक संबंध आला होता का, हे फार जपून विचारावं लागत असे. आपण तिच्यावर अजाणता काही आरोप करित आहोत, अशी काहीशी भावना असायची. आज ह्या वयातील पाळीच्या तक्रारी घेऊन येणाऱ्या प्रत्येक मुलीला मी हा प्रश्न मोकळेपणानं विचारते (आणि त्यातील ८० टक्के वेळा उत्तर होकारार्थी असतं! इतकंच नाही तर ‘आम्ही काळजी घेतली होती’- अशीही चाचरत का होईना पुस्ती जोडलेली असते.)

पण छायाला हा प्रश्न मी विचारला नव्हता. का? मी तिला बरीच वर्षं ओळखत होते म्हणून? माझ्या मैत्रिणीची ती नातेवाईक होती

म्हणून? ‘वजन’ होतंच, त्यामुळे पोटावर हातानं तपासूनही मला बारा-चौदा आठवड्यांची प्रेग्नन्सी समजली नाही. तिचं कुमारीपण- म्हणजेच अक्षतयोनित्व गृहीत धरून मी तिची योनिमार्गाद्वारे तपासणी केली नव्हती. पण ती, तिला स्वतःलाही शंका आलेली नव्हती, तिंनं एका अक्षरानं मला विचारलं नाही, आमच्या चर्चेत एकदाही गर्भारपणाचा मुद्दा आला नाही!!

आजचा आपला संवादाचा मुद्दा, लग्नपूर्व लैंगिक संबंध हा नाही; त्यावर एक वेगळीच चर्चा घडू शकेल. किंबहुना आजची तरुणपिढी बऱ्याच वेळा So what? What is the big deal? अशा भाषेत ह्या विषयावर बोलते. पण ह्या संबंधाची परिणती गर्भधारणेत झाली की मात्र सगळे हिशेब गडबडतात.

लग्नपूर्व-संबंधातून दिवस राहिले की सामान्यपणे त्यापासून सुटका करून घेण्याची धडपड केली जाते. पुढे लग्न करायचा विचार असला तरीही. कधी कधी तर पुढचं आयुष्य एकत्रित घालवण्याचा दोघांचा विचारही नसतो.

लग्न ठरलेलं असलं, दोन्ही घरच्या ‘मंडळी’ची संमती असली तरी लग्नपूर्व गर्भारपण कुणालाच नको असतं.

लग्नपूर्व-संबंध ठेवावेत की नाही हा त्यांचा वैयक्तिक निर्णय असतो, पण त्यापासून गर्भधारणा झाली तर, ती कशी निभावून नेणार याचं उत्तर नसतं. एकच उत्तर असतं ते म्हणजे गर्भपात.

गर्भपातावरच्या यापूर्वीच्या लेखांमध्ये म्हटलं तसं, तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीनं, नवीन औषधयोजनांमुळे गर्भपात काहीसा सुलभ झाला आहे खरा. पण असा लग्नपूर्व गर्भपात करून घेताना त्यात एक चोरटेपणा असतो, बहुतेक वेळा पालकांना सांगितलेलं नसतं, त्यामुळे अनेक अनपेक्षित प्रसंगांना तोंड देण्याची वेळ येऊ शकते.

सुजाताचा मित्र फार्मसीच्या दुकानात काम करत होता. त्यांच्या मैत्रीबद्दल, लग्नपूर्व - संबंधाबद्दल घरात कुणालाच माहिती नव्हती. मार्चमध्ये सुजाताची पाळी चुकली. २ मार्चला अपेक्षित असलेली पाळी २० मार्च आला तरी आली नाही तेव्हा सुजाता घाबरली. लघवीच्या तपासणीत गर्भधारणा समजली. फार्मसीत काम करणाऱ्या तिच्या मित्राला गर्भपातासाठी दिल्या जाणाऱ्या गोळ्या माहीत होत्या. त्यानं सुजाताला त्या गोळ्या आणून दिल्या. पण त्यामधील पहिल्या प्रकारची पहिली गोळी एक दिवस घ्यावयाची आणि दुसऱ्या प्रकारच्या दोन गोळ्या ४८ तासांनी घ्यायच्या असतात. या दुसऱ्या प्रकारच्या गोळ्यांनंतर गर्भपात होतो. सहसा पहिली गोळी घेतल्यानंतर रक्तस्राव सुरू होत नाही. पण सुजाताला पहिली गोळी घेतल्यानंतरच रक्तस्राव सुरू झाला. दुसऱ्या दिवशीही तो चालूच होता. तिने आपल्या मित्राला विचारलं की पुढच्या गोळ्या घेण्याची आवश्यकता आहे का? अर्धवट ज्ञान आणि 'सुटलो बुवा' हा विचार ह्या दोन्ही गोष्टींमुळं त्यानं तिला पुढच्या गोळ्या घेऊ नकोस असं सांगितलं. काही दिवसांनी सुजाताचा रक्तस्राव थांबला. तिनेही सुटकेचा निःश्वास टाकला. त्यानंतर परत एप्रिलमध्ये तिची मासिक पाळी आलीच नाही. १० मे पर्यंत वाट पाहून शेवटी सुजाता माझ्याकडे आली तेव्हा ती १४ आठवड्यांची प्रेग्नंट होती!

योग्य सल्ला मिळवणं, या संदर्भात आवश्यक असलेली माहिती डॉक्टरांना सांगणं, शास्त्रीय दृष्ट्या योग्य औषधं घेणं हे ह्या सगळ्या परिस्थितीत तर फारच आवश्यक ठरतं. गर्भनिरोधक साधनांचा वापर आपण करायला हवा ह्याची थोडीशी जाणीव ह्या जोडप्यांना असते. पण त्याची योग्य माहिती करून घेऊन त्याचा वापर करणं घडत नाही. निरोधसारखं काहीसं बेभरवशाचं साधन, तेही अधूनमधून

लग्नाआधी मूल ...

वापरलं जातं. सुरक्षित दिवसाची पद्धत वापरतो, असंही काहीजण सांगतात. किंवा इमर्जन्सी कॉन्ट्रासेप्टिव्ह - आपत्कालीन गर्भनिरोधक म्हणून I-Pill चा उपयोग केला जातो.

अत्यंत अर्धवट माहितीच्या आधारे ही जोडपी वागत असतात. आजकाल महाजालाच्या - इंटरनेटच्या आधारानं काहीजण - जणी माहिती मिळवतात. आश्चर्य याचं वाटतं की, लग्नपूर्व - संबंध, लैंगिक स्वातंत्र्य ह्याबद्दल बरीच मोकळीक आता समाजात दिसते. मात्र गर्भनिरोधक साधनं वापरण्याची जागरूकता, माहिती करून घेण्याचा मोकळेपणा अजून दिसून येत नाही.

डॉक्टरांचा सल्ला घेऊन, गोळ्या घेऊन गर्भपात करवून घेणं, हे खरं तर सुरक्षित असतं, पण दोन ते तीन टक्के मुलींना खूप रक्तस्रावाला तोंड द्यावं लागतं. पुन्हा एकदा तोच मुद्दा येतो. गोळ्या घेऊन गर्भपात करवता येतो म्हटल्यानंतर ती सर्वच घटना, फार किरकोळ असल्यासारखी घेतली जाते, 'असलं गर्भारपण तर काय, जायचं डॉक्टरांकडे, द्यायची फी, घ्यायच्या गोळ्या... विषय संपला.'

सुखदा तिच्या प्रियकराला - होणाऱ्या नवऱ्याला - घेऊन आली होती. त्यांच्या लग्नाला अजून अवकाश होता आणि ती सहा आठवड्यांची गरोदर होती. तिला गर्भपात करवून घ्यायचा होता. ते सर्वच कला - सिनेमा - लेखन - नाटक अशा क्षेत्रातील होते. सर्व मंडळी अतिशय पुढारलेल्या विचारांची होती. आपण गर्भवती आहोत हे सुखदाला आणि प्रियकराला जाणवलं असल्याचं दिसत होतं. मी तिला काय करावं लागेल हे सगळं समजावून सांगितलं. त्यातले धोके सांगितले, अडचण आल्यास काय करावं लागेल हेही सांगितलं. तिचा रक्तगट निगेटिव्ह असल्याचं तिने म्हटलं, तेव्हा तर, ती आणखीच धोका पत्करते आहे हेही समजावलं. गर्भपातानंतर त्यासाठी इंजेक्शन घ्यावं लागेल, हे सांगून मलाच न राहवून मी विचारलं की 'काही करून, लग्न आधी करून घेऊन हे मूल वाढवता येईल का?' उत्तर अर्थातच नकारार्थी होतं. मी तिला औषधं लिहून दिली. जाता जाता सहज विचारल्यासारखं तिने मला विचारलं "गावाला गेलं तर चालेल का?" मी नकार दिला. तीन आठवड्यांनंतर सोनोग्राफी

करून त्यामध्ये गर्भपात प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे असं दिसल्याशिवाय गावाला जाणं योग्य ठरणार नव्हतं.

गोळ्या देऊन घडवून आणलेला गर्भपात पूर्ण झाला आहे किंवा नाही हे समजण्याचेही काही ठोकताळे आहेत. रक्तस्राव किती झाला, रक्तस्रावाबरोबर गर्भाची गाठ पडली असं वाटलं का, दोन दिवसांनंतर रक्तस्राव कमी झाला किंवा नाही, गरोदरपणाची सुरुवातीची लक्षणं - मळमळ, उलट्या थांबल्या किंवा नाही, कधीकधी थोड्या प्रमाणात रक्तस्राव पुढे काही दिवस चालूही राहतो. गर्भपात पूर्ण झालेला नसला तर गर्भपातासाठी भूल देऊन क्युरेटिंग ही शस्त्रक्रिया केली जाते. क्युरेटिंगमध्ये गर्भाशयाचा आतला भाग पूर्ण रिकामा केला जातो. डॉक्टर त्याची खात्री करून घेतात. गोळ्या घेतल्यानंतर तीच प्रक्रिया होते पण शस्त्रक्रियेपेक्षा साहजिकच जास्त काळ लागतो. अशावेळी गर्भपात प्रक्रिया पूर्ण झाली आहे, हे समजण्यासाठी सोनोग्राफी हे एक उपयुक्त साधन ठरतं. ती करायलाच पाहिजे का, किंवा ते शक्य नसेल तर मग, निदान मधल्या पंधरा-वीस दिवसात अचानक जास्त रक्तस्राव होत नाही ना, त्रास होत नाही ना, ह्यासाठी जिथे वैद्यकीय मदत लगेच उपलब्ध होऊ शकेल अशा ठिकाणीच रहायला हवं.

सुखदानं गोळ्या घेतल्यावर अपेक्षित रक्तस्राव झाला, रक्तगट निगेटिव्ह असल्यामुळे आवश्यक ते इंजेक्शनही तिने घेतलं. पंधरा दिवसांनी परत भेट असं सांगून आम्ही तिला पाठवलं.

चार-पाच दिवसांनी मला एक फोन आला. “तुमची पेशंट आहे सुखदा, मी तिची नणंद बोलते आहे. तिला खूप रक्तस्राव होत आहे, तर काय करायचं?”

नणंद? या अनोळखी व्यक्तीशी सुखदाबद्दल बोलावं की नाही असा विचार करत मी विचारलं “तिची काय परिस्थिती आहे हे तुम्हाला माहिती आहे का? आणि सध्या ती कुठे आहे?”

“हो, तिने अँबॉर्शनसाठी पिल्स घेतल्या

आहेत, हे मला माहीत आहे. आम्ही एका खेड्यात आहोत. आमच्या कुटुंबाचा काही कार्यक्रम आहे, आणि इथे मेडिकल हेलप मिळणं तर अवघडच आहे. तुम्ही काही गोळी सांगू शकता का?”

“गोळीनं हा रक्तस्राव थांबण्याची शक्यता कमी आहे. तुम्ही सांगताय त्यावरून बहुधा अर्धवट गर्भपात झाला असावा. तुम्ही तिला लवकरात लवकर जवळच्या वैद्यकीय मदत केंद्रावर घेऊन जा.”

जवळच्या गावातल्या आरोग्य केंद्रातील डॉक्टरनं तिला सलाईन लावलं आणि लोकल अँनेस्थेटिकखाली क्युरेटिंगही केलं पण रक्तस्राव फारच होता. जवळपास रक्तपेढीही नव्हती. त्यामुळे जिल्ह्याच्या ठिकाणी नेण्यात आलं. एव्हाना सुखदाचं हिमोग्लोबिन ५ ग्रॅम झालं होतं. तिच्या गर्भाशयात अर्धवट गर्भपाताची चिन्हं दिसत होती, त्यामुळे पुन्हा एकदा क्युरेटिंग करण्यात आलं. इथे तिला ५ बाटल्या रक्त देण्यात आलं. आयुष्यातल्या केवढ्या मोठ्या अनुभवातून गेली सुखदा !

केवळ लग्नपूर्व - संबंधातील गर्भपात करून घेण्याचा प्रयत्न केला म्हणून हे झालं, असं म्हणण्याचा इथं हेतू नाही. हे कुणाच्याही बाबतीत घडू शकतं. पण तसं असल्यानं आता ती असा प्रवास करू शकणार नाही, तिला इथेच राहायला हवं, असा आग्रह तिला स्पष्टपणे मांडता आला नसावा.

छायाच्या बाबतीत तर गर्भपाताची शक्यताच उरलेली नव्हती. मग बाळंतपणच करून घेऊन ते मूल अनाथाश्रमात पाठवावं लागलं.

अशा प्रकारच्या वर्तनावर बंधन घालणं, त्यात अनुशासनाला काही जागा असणं, आवश्यक वाटतं का? पारंपरिक चर्चेमध्ये ‘एक मर्यादा’ असा शब्द येतो. एखाद्या गोष्टीमध्ये काही एक मर्यादा असणं, ती मान्य करणं म्हणजे त्या गोष्टीला कमी लेखायचं आहे असं नाही. किंबहुना कधी कधी ह्या मर्यादिमुळेच

त्या गोष्टीला एक विशिष्ट उंचीही लाभते. अर्थात स्त्री-पुरुष संबंध, लैंगिक संबंध, लग्नपूर्व किंवा लग्नानंतरचेही ह्याला वेगवेगळे आयाम आहेत. वेगवेगळ्या पातळीवरून, वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून त्याकडे बघावं लागतं. पण आपण करत असलेल्या कृतीची जबाबदारी आपल्याला घ्यायची आहे याची जाणीव तर अगदी जागी ठेवायला हवीच ना?

आता पाळी वेळेवर आली नाही म्हणून माझ्याकडे आलेल्या प्रत्येक अविवाहित तरुण मुलीला ‘तुझे कुणाशी लैंगिक संबंध आहेत का’, असं मी सरळपणे विचारते. अर्थात ह्याचा माझ्या मनाला त्रास होतो. छायासारख्या, जवळच्या माहितीतल्या एरवी सुजाण, शहाण्या मुलीला मी हा प्रश्न विचारला नाही, ही कदाचित व्यावसायिकदृष्ट्या चूक असेल पण एक सुहृद म्हणून ह्यात काही चुकलं असं मला वाटत नाही. शहाण्यासुरत्या माणसावर इतकाही विश्वास माणसानं टाकू नये का?

लग्नपूर्व - संबंधातून गर्भधारणा होणं हे कुठल्याच दृष्टीनं सुखावह ठरत नाही. व्यक्ती, कुटुंब - दोघांनाही त्रास होतो. समाजस्वास्थ्यावरही त्याचा परिणाम होतो. त्यातूनही अगदी चूक झालीच तर लग्नपूर्व संबंधातून गर्भधारणा झाल्यानंतर विश्वासानं बोलता यावं, अशी मोठी माणसं घरात असणं, रागावली तरी जवळ घेतील, मदत करतील असं आश्वासक वातावरणही घरात असायला हवं.

लग्नपूर्व - संबंधातून गर्भधारणा होऊ देऊ नये, योग्य गर्भनिरोधकांचा त्यासाठी वापर करावा हा मध्यम मार्ग आहे. भारतीय संस्कृती, मर्यादा, लैंगिक संबंधांची शुचिता ह्या शब्दांना आज काहीसा गुळगुळीतपणा प्राप्त झाला असला, तरी एकंदर जीवनामध्ये मर्यादिला काही एक स्थान आहेच. संयमालाही महत्त्व आहे. फक्त त्यासाठी काही बंधनही आवश्यक आहेत, हे मान्य करण्यास आम्ही आज घाबरतो आहोत का?